

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
● डिसेंबर २०१९ : शके-१९४१

शिक्षण संक्रमण

◆ संपादक ◆

डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

कार्यकारी संपादक

डॉ. शशिकांत चव्हाण
सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

◆ सहायक संपादक ◆

श्री. गोवर्धन सोनवणे
संशोधन अधिकारी

◆ संपादक मंडळ ◆

सदस्य

डॉ. स्नेहा जोशी
डॉ. जयश्री अत्रे
श्री. ज्ञानेश बावीकर
निमंत्रित सदस्य
डॉ. दिलीप गरुड
श्री. सलिल वाघमारे
श्री. माधव राजगुरू

◆ सल्लागार मंडळ ◆

डॉ. शकुंतला काळे
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे
सदस्य
श्री. तुकाराम सुपे
श्री. शरद गोसावी
श्री. कृष्णकुमार पाटील

लेखानुक्रम

■ मनोगत	४
■ माझे भाषिक उपक्रम	सुचरिता पोरे ५
■ मानवाभिमुख विज्ञान	विवेक भालेराव ११
■ शिक्षणमहर्षी डॉ. पंजाबराव देशमुख	अतुल ठाकरे १४
■ शिक्षक-विद्यार्थी संबंध कसे असावेत?	तात्यासाहेब काटकर १६
■ विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य व शिक्षकांची भूमिका	डॉ. लीला पाटील १८
■ महामानवाचे महापरिनिर्वाण	डॉ. बबन जोगदंड २२
■ आकाशवाणीच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन	जीवनप्रकाश साळवी २५
■ जीवनस्पर्शी शिक्षण	संपत गर्जे २७
■ संत रविदास जी का साहित्य और सामाजिक परिवर्तन	दिनानाथ पाटील ३१
■ अल्फ्रेड नोबेल	बी.एन.चौधरी ३५
■ जाऊ वाचनाच्या गावा	संजय सागडे ३९
■ Body Language of a Teacher	Dr. Sanjay Gaikwad ४१
■ शिक्षण प्रशिक्षण प्रयोजन व अपेक्षा	संजय पंचगल्ले ४३
■ बालविकास - इयत्ता अकरावी	मनीषा अष्टपुत्रे ४६
■ वस्त्रशास्त्र - इयत्ता अकरावी	उज्वला हिरकुडे ४८
■ अभिप्राय	५०

‘शिक्षण संक्रमण’ हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

- वार्षिक वर्गणी : रु.२००/- किरकोळ अंक रु. २०/-
- शिक्षण संक्रमण अंकाची वार्षिक वर्गणी ‘सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे’ किंवा ‘SECRETARY, MAHARASHTRA STATE BOARD OF SEC & HIGHER SEC EDUCATION PUNE’ यांच्या नावे राज्य मंडळाच्या वरील पत्त्यावर मनीऑर्डरने किंवा डिमांड ड्राफ्टने पाठवावी.
- ऑण्ड्राईड ऑप - मोबाईलच्या गुगल Play Store वर shikshansankraman सर्च करून डाऊनलोड करा.
- वेबसाईट - <http://shikshansankraman.msbshse.ac.in> अंकाविषयी अधिक माहिती पाहा.
Email : secretary.stateboard@gmail.com | Website : <http://www.mahahssscboard.maharashtra.gov.in> | फोन : ०२०-२५७०५०००
- अंकातील लेखांचे अन्यत्र कोठेही पुनर्मुद्रण करण्यासाठी राज्यमंडळाची पूर्वानुमती घेणे आवश्यक आहे.

महत्त्वाचे : या अंकात व्यक्त झालेली मते त्या त्या लेखकाची स्वतंत्र असतात; मंडळ त्यास सहमत असेलच असे नाही.

मनोगत ✍️

२०१९ वर्ष आले..., सुरु झाले म्हणता म्हणता वर्ष संपल्याची नांदी घेऊन डिसेंबर महिना आलासुद्धा!

वर्ष संपताना मागील वर्षातील संकल्पपूर्तीचे सिंहावलोकन करून प्रगतीचा आलेख अधिक उंचावणारे नवे संकल्प, नव्या उमेदीने सुरुवात करण्याचा हा कालखंड. दिनदर्शिकेतील वर्ष संपताना शालेय वर्षातील हा कालखंड मात्र बहराचा असतो. एकीकडे वार्षिक स्नेहसंमेलन व सहशालेय उपक्रमांचा उत्साह म्हणजे विद्यार्थ्यांसाठी आनंदाची पर्वणी असते, तर दुसरीकडे शालान्त परीक्षांतील वर्धिष्णू यशासाठी योजनांची आखणी, यासाठी शिक्षक, मुख्याध्यापक यांच्या धावपळीचा कालखंड असतो.

स्नेहसंमेलन व सहशालेय उपक्रमांमधून बौद्धिक विकासाबरोबर भावनिक विकासासाठी विद्यार्थ्यांमधील सुप्त, सृजनशील गुणांना, त्यांच्या आवडींना, छंदांना संधी मिळेल असे कार्यक्रमांचे नियोजन व्हायला हवे. उपक्रम, कार्यक्रमांमधून विद्यार्थ्यांच्या सांस्कृतिक जीवनघडणीचा पाया तयार होऊ शकतो. विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्व गुणांचा विकास करणारा हा मंतरलेला काळ त्यांच्या मनावरील ताण काहीसा दूर करून अभ्यासाचा नवा उत्साह निर्माण करणारा ठरतो. यासाठी जाणीवपूर्वक, नियोजनबद्ध व उद्दिष्टानुवर्ती कार्यक्रमांची आखणी करणे मात्र आवश्यक असते. अर्थात तो विचार आपण करालच, करत असालच!

३ डिसेंबर हा भारताचे पहिले राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद यांचा जन्मदिन आहे. त्यानिमित्त त्यांना अभिवादन करताना त्यांच्या कार्याची व प्रखर देशभक्ती, असीम त्यागवृत्तीची ओळख विद्यार्थ्यांना करून देऊया, त्यांच्या मनात देशभक्तीचा स्फुल्लिंग चेतवूया!!

३ डिसेंबर हा जागतिक दिव्यांग दिन आहे. दिव्यांगांना 'मदतीचा हात नको, मनाची साथ द्यायला हवी.' एव्हरेस्ट सर करणारी दिव्यांग अरुणिमा, केवळ स्मरणशक्तीच्या बळावर वक्तृत्वाचा ठसा उमटवणारी दिव्यांग अनघा मोडक... अशी कितीतरी जिद्दीची उदाहरणे आपल्या समोर आहेत. त्यांच्या अदम्य जिद्दीला, इच्छाशक्तीला सलाम करताना या प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वांचा परिचय विद्यार्थ्यांना करून द्यावा, तो नक्कीच त्यांच्या जिद्दीला उभारी देईल.

मूर्तिमंत विद्वत्ता, जगभराने 'सिम्बॉल ऑफ नॉलेज' म्हणून गौरवलेले, भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा ६ डिसेंबर हा महापरिनिर्वाण दिन आहे. त्यानिमित्त या तथागत महामानवाला शतशः प्रणाम! डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेला न्याय, बंधुता, समानतेचा संदेश अंगीकृत करणे, आचरणात आणणे हीच खरी त्यांना आदरांजली ठरेल.

७ डिसेंबर, ध्वजदिन! देशाचे संरक्षक भारतीय जवान यांचे शौर्य, त्याग, देशभक्ती यांच्या आठवांचा दिवस. केवळ ध्वजदिनानिमित्तच नव्हे तर सदैव ज्ञात-अज्ञात शहिदांना अखंड प्रणाम! सैनिकांच्या केवळ शौर्यकथा नव्हे तर त्यांच्या दिव्य त्यागाची जाण विद्यार्थ्यांच्या संवेदनशील मनात रुजवायला हवी.

१५ डिसेंबर रोजी भारताचे पहिले गृहमंत्री लोहपुरुष वल्लभभाई पटेल यांचा व २० डिसेंबर रोजी संत गाडगेबाबा यांचा स्मृतिदिन आहे. कारुण्यमूर्ती येशू ख्रिस्त यांचा जन्मदिन, भारताचे पहिले कृषिमंत्री डॉ. पंजाबराव देशमुख यांची जयंती व संत जगनाडे महाराज यांचीही जयंती याच महिन्यात आहे. त्यानिमित्त या सर्व थोर विभूतींना विनम्र अभिवादन!

या अंकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना अभिवादन करणारा, 'महामानवाचे महापरिनिर्वाण, शिक्षण महर्षी- डॉ.पंजाबराव देशमुख' या सम्योचित लेखांसह 'अल्फ्रेड नोबल' हा माहितीपूर्ण लेख, 'शिक्षक प्रशिक्षण प्रयोजन व अपेक्षा' तसेच शिक्षक, विद्यार्थी यांच्यासाठी नेहमीप्रमाणे प्रेरक लेखांचा समावेश आहे. हा अंक वाचनीय व माहितीपूर्ण झालेला आहे, तो सर्वच शिक्षक व वाचकांना आवडेल, असा विश्वास वाटतो!

डॉ. शकुंतला काळे

अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

माझे भाषिक उपक्रम

सुचरिता पोरे

☎ ९४२१६८०५६५

आता वर्गाला हे पुस्तकातल्या कवी आणि लेखक यांचे संमेलन करायचे म्हणजे नक्की काय करायचे ते कळले. एकाने प्रकटवाचन तर दुसऱ्याने अनुवाचन, तिसऱ्याने कवी किंवा लेखकाविषयीची अधिक माहिती, प्रस्तावनेच्या अनुषंगाने सांगायची. चौथ्याने वस्तुनिष्ठ प्रश्न, यावर सांगायचे तर पाचव्याने ससंदर्भ लघुत्तरी, दीर्घोत्तरी प्रश्नावर बोलायचे. सहाव्याने धडा, कवितेच्या सारांशाबरोबरच त्यांच्या इतर पुस्तकाविषयी थोडक्यात सांगायचे. उपसंहार करीत असताना राहिलेले गटप्रमुखांनी बोलायचे. सादरीकरण करताना कागदावर लिखित स्वरूपात मुद्दे लिहायचे जमल्यास त्यावर आधारित स्वतः बोलायचे, नाही जमले तर वाचन करून दाखवायचे. सर्वसामान्य म्हणून समजल्या गेलेल्या विद्यार्थ्यांच्या गटामध्ये नवीन उपक्रमाच्या माध्यमातून 'ज्ञानरचना' कशी होते आणि विद्यार्थ्यांची प्रगती कशी साधता येते, याचा हा लेख म्हणजे अत्यंत रोचक वृत्तांत आहे.

माऊलीसारखा लळा लावणारी शाळा, वस्तुतः पुस्तक नंतर वाचा, आता खेळा नाचा, असंच बोलत असते. छोट्या-मोठ्या सुटीचा अवर्णनीय आनंद देताना अधूनमधून बुट्टीची जादू चाखायला देते. अशा विकासवाटांवरून पावलं टाकत विद्यार्थ्यांची जडण-घडण होत असते. यातूनच उद्याचा भारतही

घडत असतो. अशा सुविचारांची पखरण करत करत शिक्षिका म्हणून सेवेत रुजू झाले. एखादे निसर्गरम्य स्थळ चित्रात किंवा सिनेमात जेवढे सुंदर दिसते, तितके प्रत्यक्ष पाहिल्यावर अप्रतिम वगैरे काही दिसत नसते. तशाच प्रकारे नोकरीच्या सुरुवातीच्या दोन-चार महिन्यात 'दुरून डोंगर साजरे' या म्हणीचा अर्थ उलगडू लागला. वर अथांग पसरलेले निळेशार आकाश आणि डोळ्यांत मावणार नाही इतकी आजूबाजूची हिरवाई पाहात, मजल दरमजल करत गाडीचा प्रवास सुखेनैव चालू असतो आणि अचानक अपघातप्रवण क्षेत्र, घाट सुरू होत आहे, वाहने सावकाश हाका, म्हणत वाट सुरू होते. तसाच काहीसा अनुभव आला.

त्यावर्षी मला अभ्यासात 'कच्चा' असा शिकका असलेला नववीचा वर्ग प्रथम भाषा मराठी शिकवण्यासाठी मिळाला होता. शिक्षणशास्त्रातली तंत्रे बी.एड. करताना अभ्यासली होती; पण त्यांना मंत्रासारखे सामर्थ्य येण्यासाठी अजून कस लागायचा बाकी होता, त्यामुळे 'ट्रायल अँड एर' बेसिसवर सगळा कारभार चालला होता. अध्ययन-अनुभव चांगला येण्यासाठी अत्यंत आवश्यक 'अवधान', अनवधानानेच कधीतरी जमून येत होते. मुलांना आपापसातील भांडणे, एकमेकांच्या खोड्या, कुत्रघोड्या, दंगामस्ती यासाठी हक्काचे व्यासपीठ म्हणजे आमचा

मराठीचा तास वाटायचा. तासावर पोहोचायचा अवकाश तक्रारदार टेबलपाशी सरसावून पुढे हजर. मॉनिटर दंगा करणाऱ्या मुलांची फळ्यावरची नावे वाचायचा. वर्गातले म्होरके कुणाचं तरी वकीलपत्र घ्यायच्या तयारीत असायचे. टेबलापाशी जणू गोलमेज परिषद भरवण्याचा प्रयत्न असायचा. मला तर वाटून जायचे की यांना शिक्षक म्हणजे सरपंच आणि विद्यार्थी म्हणजे पंचायत समितीचे सदस्य वाटत असावेत. हा चावडी बाजार आवरताना तासाची सहज पाच-दहा मिनिटे जायची. एकूणच त्यांना धडा-कविता यामध्ये रस वाटत नव्हता. अभ्यास ही नीरस गोष्ट वाटत होती. अशा सगळ्या सावळ्या गोंधळात प्रथम सत्राचे पुस्तक कसेबसे पूर्ण केले.

रस्त्याची नुसती डागडुजी केली, वरवर खड्डे भरले आणि पावसाळ्यात पाऊस सुरू झाला की केलेले काम कुचकामी ठरते, तसेच रिझल्ट लिहिताना झाले. प्रथम भाषा मराठीचा एकूणच 'निकाल' लागला होता. मुलांचे जेमतेम यथातथा मार्कस् पाहून मला माझे वर्गव्यवस्थापन कसे कच्चे आहे, असेही एकावे लागले होते. मुले तुमच्याकडे सारखी येतातच कशी? घाबरत नाहीत, म्हणून ऐकतही नाहीत, असेही कोणी म्हणत होते. शिक्षक आवडू लागला की हळूहळू अभ्यासही आवडू लागतो असं बी.एड. करताना खूपदा ऐकले होते, त्यामुळे मुलांना रागावणे, शिक्षा करणे जमत नव्हते आणि अध्ययनाकडे त्यांचे अवधान खेचणेदेखील शक्य होत नव्हते. एकूणच घाटाची चढण खडतर वाटू लागली होती. एक शिक्षक म्हणून 'प्रत्यक्षाहुनी प्रतिमा उत्कट' असे वाटू

लागले होते. मुलांच्यात आणि माझ्यात एकच समान धागा जुळला होता, तो म्हणजे आम्हाला 'ऑफ तास' अधिक आवडू लागला होता. यावेळी तक्रारी कुरबुरींचे प्रमाण नगण्य असायचे. गप्पा, गोष्टी, गाणी, विनोद यामध्ये आम्हा सर्वांचा वेळ चांगला जायचा. मराठीच्या तासापेक्षा शहाण्यासारखं ऑफ तासाला वागून दाखवणारी ही मुले त्यावर्षी आळंदी येथे संपन्न झालेल्या साहित्य संमेलनासाठी घेऊन जायचे असे शाळेने सांगितले. 'आलिया भोगासी' म्हणत आम्ही तेथे संपन्न झालेले कविसंमेलन, कथाकथन आणि परिसंवाद ऐकून माघारी आलो. मला त्यांच्याविषयी वाटणारी काळजी तेथे मात्र त्यांनी सपशेल फोल ठरवली, कारण मुलांनी हे सर्व कार्यक्रम आवडीने ऐकले. परतीच्या प्रवासात त्याविषयी त्यांनी भरभरून गप्पादेखील मारल्या. आवडलेल्या गोष्टींबद्दलही सांगितले.

मग मला आयडिया सुचली. दुसऱ्या दिवशी तासाला गेल्यागेल्या जाहीर केले, 'पुस्तक नंतर वाचा आता गप्पा मारा.' कालचे थोडेसे बोलणे झाल्यावर 'करी मनोरंजन जो मुलांचे' या सानेगुरुजींच्या उक्तीप्रमाणे प्रभुशी नाते जडेल अशी वाल्या कोळ्याची गोष्ट रंगवून सांगितली. आता मुले तन्मयतेने ऐकत होती. शिक्षणशास्त्र पदवीचे शिक्षण घेताना शिक्षकाला कथन कौशल्य आत्मसात करणे किती गरजेचे आहे हे खूप वेळा ऐकले होते. प्राध्यापकांचा आग्रह म्हणून किंवा गुण संपादन करण्याकरिता ते जतन केल्याचे महत्त्व आज कळत होते. वर्गात पिन-ड्रॉप सायलेन्स होता. तासिका संपण्याच्या मार्गावर होती. आता

योग्य वेळी कथेला विराम देत मी उत्तरंगाला प्रारंभ केला. यात मी शुगरकोटेड कॅप्सूल द्यायची असं ठरवलं होतं. त्याप्रमाणे आपला वर्ग अभ्यासात मागे पडतो, त्यामुळे सगळीकडे आपली नाचक्की होते. गावामधला 'ढ' म्हणून नाव ठेवतात. कारण काय तर फक्त आपल्याला सगळ्या परीक्षेत कमी मार्क पडतात. आपण सगळ्यांनी मिळून यासाठी काहीतरी केले पाहिजे. बऱ्यापैकी गुण परीक्षेत मिळवायला लागलो तर आई-वडिलांनापण आनंद होईल. शाळेतपण आपल्या वाट्याला येणारा अपमान संपेल. 'प्रयत्ने वाळूचे कण रगडिता तेलही गळे' या विचाराप्रमाणे गोष्टीतला वाल्या कोळी जर वाल्मिकी होऊ शकतो, तर आपल्याला काय अशक्य आहे ? पुन्हा लक्षपूर्वक समजून घ्या. मार्ग थोडासा अवघड आहे; पण अगदीच काही कठीण नाही. ज्ञानाची तहान, गुरुजनांविषयीचा आदर, अध्ययनाविषयीची दक्षता आणि याहीपुढे जाऊन मनाची एकाग्रता व त्यासाठी अत्यावश्यक अशी महत्त्वाकांक्षा जर आपल्यापाशी असेल तर आपल्यामध्ये निश्चित बदल होऊ शकतो. एकदा का अभ्यासाचा छंद लागला की मंद असल्याचा शिक्का पुसायला असा कितीसा वेळ लागतो ? आपण आपल्या मातृभाषेपासूनच सुरुवात करू. मला चांगलेच लक्षात आले आहे, की पुस्तकातल्या धडे-कवितांचा तुम्हाला बरेचदा कंटाळा येतो; पण परीक्षेत जर बरे मार्कस् मिळवायचे असतील तर ते समजून घेणे भाग आहे, हे कळतं तरी वळत नाही. आता आपण अभ्यासाची पद्धतच बदलून टाकू. बाहेर पडताना कसे आपण घराला कुलूप लावतो, तसेच

आपण पुढच्या आठवड्यात पुस्तकाला टाळा लावून अभ्यासाचा कंटाळा संपवायचा आहे. आता मात्र मुलांच्या चेहऱ्यावर कुतूहलमिश्रित आश्चर्य दिसू लागले. एकाने शंका लगेच विचारली. 'पण मॅडम, पुस्तकाशिवाय अभ्यास हे कसे काय जमणार आहे?' यावर मी उत्तरले, 'कुलूप कसे किल्लीने कधीही उघडता, बंद करता येते. तसेच किल्लीचे काम आपले पुस्तक करणार आहे. आता आपण एक गंमत करणार आहोत. मागच्या आठवड्यात आपण साहित्य संमेलनाला जाऊन आलो. तसेच आपल्या पुस्तकातल्या कवी आणि लेखकांचे संमेलन भरवणार आहोत.' तेवढ्यात तास संपल्याची घंटा वाजली. आता पुढचे उद्या बोलू म्हणून मी आवरते घेतले.

प्रथम सत्रातील परीक्षांच्या गुणांचा आलेख जेमतेम होता तो आणखी उंच व्हावा म्हणून मी ही शक्य लढवण्याचा प्रयत्न करत होते. मुलांना कथा, नाट्य, गाणं यामध्ये बऱ्यापैकी रस वाटतो हे एव्हाना लक्षात आले होते. दुसऱ्या दिवशी सर्वसाधारण आराखडा त्यांना स्पष्ट करून सांगितला. तेव्हाच्या पुस्तकात सत्र दोनसाठी आठ कविता व आठ धडे नियुक्त होते. पाठ्यांशाची मुलांच्या दृष्टीने रोचकता विचारात घेऊन नियोजनाचे स्वातंत्र्य मी उपयोगात आणल्यामुळे अनुक्रमणिकेत विस्कळीतपणा आला असे इतरांना जरी वाटले तरी विद्यार्थ्यांच्या मानसिकतेचा विचार करण्याचा प्रयत्न त्यात होता, त्यामुळे सुरुवातीच्या संत कविता आणि प्राचीन मराठी भाषेची ओळख करून देणारे बखर किंवा शिवकालीन पाठदेखील दोन्ही सत्रांसाठी विभागून

घेतले होते. या उपक्रमासाठी वर्गाचे एकूण आठ गट पाडले. अर्थात प्रत्येक गटात वर्गातले उत्साही, अभ्यासू, चुणचुणीत असे दोन विद्यार्थी येतील असे पाहिले. मुलांना शिक्षकांकडून शिकण्यापेक्षा त्यांच्यासारख्या विद्यार्थ्यांकडून शिकताना जास्त मजा येते, त्यामुळेच विद्यार्थी शिक्षकदिन वर्षानुवर्षे सगळ्या शाळांमध्ये उत्साहाने संपन्न होतो. अशा मुलांना नेतृत्वगुणाची माहिती असतेच. त्यांना जर संधी दिली तर ती नक्कीच सोनं करतात आणि शिक्षकाचे काम सुलभ होते याचा विचार करून गटनेता व उपनेता ही पदे त्यांना दिली. काम कसे करून घ्यायचे याच्या तपशीलवार सूचना दिल्या. वर्गासमोर डेमो म्हणून एक गद्य व एक पद्य याचे सादरीकरण करण्याची सर्वप्रथम संधी प्रमुखांना दिली.

आता वर्गाला हे पुस्तकातल्या कवी आणि लेखक यांचे संमेलन करायचे म्हणजे नक्की काय करायचे ते कळले. एकाने प्रकटवाचन तर दुसऱ्याने अनुवाचन, तिसऱ्याने कवी किंवा लेखकाविषयीची अधिक माहिती प्रस्तावनेच्या अनुषंगाने सांगायची. चौथ्याने वस्तुनिष्ठ प्रश्न यावर सांगायचे तर पाचव्याने ससंदर्भ लघुत्तरी, दीर्घोत्तरी प्रश्नावर बोलायचे. सहाव्याने धडा, कवितेच्या सारांशाबरोबरच त्यांच्या इतर पुस्तकाविषयी थोडक्यात सांगायचे. उपसंहार करीत असताना राहिलेले गटप्रमुखांनी बोलायचे. सादरीकरण करताना कागदावर लिखित स्वरूपात मुद्दे लिहायचे. जमल्यास त्यावर आधारित स्वतः बोलायचे नाही तर वाचन करून दाखवायचे. अर्थात प्रभावी वाचन करणे अपेक्षित आहे. त्यासाठी घरी

वाचनाचा सराव करा, विरामचिन्हांचा सुयोग्य वापर अपेक्षित आहे, याची कल्पना वर्गातील सगळ्या मुलांना आता आली होती. प्रत्यक्ष कार्यवाहीकरिता आवश्यक संदर्भ पुस्तके ग्रंथालयातील टेबलवर आठवड्यासाठी काढून ठेवली. ऑफ तास किंवा मधल्या सुट्टीत ती पाहण्यासाठी ग्रंथपालांच्या उपस्थितीत गटनेता किंवा उपनेता त्यांच्यासमवेत शिस्तपालन करून ती पुस्तके घेता येतील अशी सोयदेखील करून दिली.

मार्चचा पहिला आठवडा एका तासिकेत दोन गटांचे सादरीकरण अशा पद्धतीने नियोजन केले. गद्य-पद्य विभागातील आठ कवींचे, लेखकांचे संमेलन म्हणजे अध्ययन घटक चांगला समजावा आणि मार्कामध्ये वाढ व्हावी, असाच यामागचा उद्देश होता. वर्गातील मुले आणि त्यांची शिक्षिका मी म्हणून दोन्ही बाजूने चूक-भूल देणे-घेणे मान्य होते. किमान अपेक्षा ठेवल्या होत्या. योगायोगाने पहिल्या गटाने कुसुमाग्रजांना 'कणा' कवितेच्या माध्यमातून चांगल्याप्रकारे समोर आणले. त्याच दिवशी संत चोखामेळा यांची कविता म्हणजे वरवरच्या रंगास भुलू नये तर मनातला भाव अधिक महत्त्वाचा असतो हा दृष्टान्त स्पष्ट करणाऱ्या दुसऱ्या गटाने तर मोठी कमालच केली. त्यांच्या गटप्रमुखाने गटातील एका विद्यार्थ्याला काहीच करणे तितकेसे नीट जमत नसल्याने त्याला फॅन्सी ड्रेस शोप्रमाणे वारकरी संताच्या वेशभूषेत चोखोबा म्हणून उभे केले. त्यांची कल्पना केवळ मलाच नाही तर सगळ्या वर्गाला आवडली. कुसुमाग्रजांची वेशभूषा आपल्या गटाने एखाद्या विद्यार्थ्यास का करावयास सांगितली नाही, अशा

विचाराने पहिला गट हिरमुसला झाला. पुढच्या सगळ्या गटांनी वेशभूषा करण्याची ही युक्ती चांगलीच वापरली. शोषितांच्या दुःखाची आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कर्तृत्वाची ओळख करून देणारी 'तू झालास मूक समाजाचा नायक' ही कविता सादर करताना कवी आणि आंबेडकर यांच्यात झालेला संवाद लिहून मुलांनी स्वयंस्फूर्तीने सादर केला. दलित सवर्ण यांच्यातील भेद समाज, देश यांच्या हिताला कसे बाधा आणतात याचे सुरेख स्पष्टीकरण केले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेवर भाष्य करत. 'विद्येविना मति गेली....' यासारखे पद्यांश प्रयत्नपूर्वक सादर केले. मुलींच्या एका गटाने तर 'पैठणी' ही शांताबाईंची कविता सादर करताना आपल्या मनात जपलेली स्वतःची आजी छान उलगडून दाखवली. त्यांच्या गटातल्या एका मुलीने तिची अभ्यासात फारशी गती नाही असा माझा समज खोटा ठरवत सांगितले, "मॅडम 'अहेवपणी मरण आले, आजीच्या माझे सोने झाले' ही ओळ मला पटत नाही. माझ्या आज्याच्या माधारी तिनेच तर माझे वडील, चुलते आणि आत्तीला काबाडकष्ट करून मोठं केलं. दहा-बारा घरची धुणीभांडी केली. मुलांना शिकवून, पायावर उभं केलं, ती गेल्या वर्षी वारली. विधवा म्हणून गेली तरीपण तिचं सोनंच झालं. आज आम्ही तिच्या जुनेत्यांची गोधडी आवडीने पांघरतो. मला तर ती शालू-पैठणीपेक्षा मोठी म्हणजे एखाद्या देव्हाऱ्यातल्या देवाचं वस्त्र वाटतं. कुणी किती किंमत दिली तरी ती गोधडी मी मुळीच देणार नाही." वीजेचा झटका लागावा तशी मी हे सगळे

ऐकून अवाक् झाले. फडताळातल्या गाठोड्यात अगदी खाली जपलेली रेशमी पैठणी शांताबाईंना सापडली तशी आमच्या वर्गातली ही सामान्य दिसणारी असामान्य सौदामिनी मनाला सहजपणे भिडली.

या संमेलन खटाटोपामुळे कळले की या पद्धतीने कवितेचे अंतरंग उलगडण्यास चांगलीच मदत होते आहे. माझ्या कथनातील पुस्तकी ज्ञानाला अशा प्रत्यक्ष अनुभवांची जोड लाभली तर दुग्धशर्करा योग जुळून येणार आहे. गद्य किंवा पद्य पाठ चांगलाच समजणार आहे आणि पर्यायाने परीक्षेची तयारीदेखील होणार आहे. तसेच उत्तरोत्तर चांगले अनुभव गद्य म्हणजे धड्याच्या लेखकांच्या संमेलनामुळेदेखील आले. मार्चच्या तिसऱ्या आठवड्यात पूर्वपद्धतीनेच सादरीकरणाची संधी गटांना देण्यात आली. या दरम्यान एक गंमत झाली. प्रत्येक गटात एखाद-दुसरा अभ्यासू किंवा चांगले मार्कस् पडणारा विद्यार्थी दिला होता. त्याचा भाव भलताच वधारला. इतके दिवस ज्यांना पुस्तकी किडे म्हणून हिणवले जायचे ते त्या गटाला सुरवंटातून बाहेर पडलेल्या भिरभिरणाऱ्या फुलपाखरासारखे वाटू लागले: कारण त्यांच्याच मदतीने आपले सादरीकरण चांगले होणार आहे, याची जाणीव झाली. मुलांनी एकमेकांमध्ये टोपणनावे देतानाही कवी, लेखकांना पाचारण करणे सुरू झाले. या सांकेतिक नावांनी चिडवाचिडवी करताना अपमानापेक्षा सन्मान लाभत असल्याने वर्गातल्या तक्रारी, कुरबुरी, भांडणतंटे यांचे प्रमाण नियंत्रणात आले.

समाजसुधारक गोपाळ गणेश आगरकरांचा 'अजून आमचे ग्रहण सुटले नाही' या पाठातील समाजातील रूढी, चालीरीती, अंधश्रद्धा यावर केलेला प्रहार आणि त्यानिमित्ताने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही समाजसुधारणेत देश अजूनही कसा मागे आहे. जुन्या विचारांच्या जोखडात अडकला आहे. याचे विवेचन मुलांनी छोट्या-छोट्या उदाहरणातून सांगितले. उत्तुंग प्रगतीची शिखरे देशाला पादाक्रांत करायची असतील तर यात बदल होणे किती आवश्यक आहे, याविषयी सांगण्याचा स्तुत्य प्रयत्न केला. 'अंदामानाहून सुटका' हा स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचा पाठ आणि त्या निमित्ताने त्यांचे स्वातंत्र्यसमर लढ्यातील योगदान याविषयी उत्तम सादरीकरण केले. 'माझी जन्मपेठ' या त्यांच्या आत्मचरित्राचा आधार घेत त्यांची जाज्वल्य देशभक्ती, निरासक्त वृत्ती या उपक्रमांमुळे चांगल्या रीतीने समोर आणली. एकूणच डोंगर पोखरून उंदीर हाती मिळवण्याच्या तयारीने सुरू केलेला हा प्रकल्प अगदीच फेल जाणार नाही, असा विश्वास मला मनातून वाटू लागला.

थोड्याच दिवसात वार्षिक परीक्षेचे वेळापत्रक हातात पडले. राहिलेले व्याकरणाचे व निबंध-पत्रलेखन वगैरेची वर्गात चर्चा घेऊन महत्त्वाच्या टीप्स देऊन पोर्शन आवरता घेतला. आमचे संमेलन म्हणजे जणू वर्गाचा उपक्रम धुमधडाक्यात पार पडला होता. त्या सत्रात विद्यार्थ्यांचे वाढलेले मार्क्स माझी शिकवण्याची

गोडी वाढवणार होते. माझी कल्पना मुलांनी चांगलीच उचलून धरली होती. त्यांच्या आताच्या गुणाच्या आलेखात मी नाममात्र असणार होते; पण माझी गुरुजींची भूमिका असल्याने मुबलक आनंद मिळणार होता आणि झालेही तसेच; कारण पोटापुरते मार्क्स मिळवणारे विद्यार्थी, बरे गुण मिळवण्यापर्यंत पोहोचले होते आणि बरे गुण मिळवणारे आमचे नेते, उपनेते चांगल्या मार्कांनी उत्तीर्ण झाले होते. या संमेलनामुळे सर्व मुलांनी मराठीत नीट 'पास' होऊन मला 'नापास' होण्यापासून वाचवले होते.

थोडक्यात चाणाक्ष शेतकरी कसा कमी प्रतीची माती असेल तर तिचा कंपोस्ट वगैरे देऊन पोत सुधारतो. पाण्याची चणचण असेल तर ठिबक, तुषार सिंचन वगैरे पद्धती वापरतो. सूर्यप्रकाशाची कमतरता किंवा अधिकता असेल तर ग्रीन किंवा पॉली हाऊसची योजना कार्यान्वित करतो आणि त्याच्या शेताच्या तुकड्यातून चांगले उत्पादन प्राप्त करतो. शिक्षकालाही वेगळ्या प्रकारे तसेच काहीसे करावे लागते. समोरचा विद्यार्थी गट पाहून लहानसे उद्दिष्ट गाठण्यासाठीही नेटाने पावले टाकावी लागतात. विद्यार्थ्यांना घडवताना कुसुमाग्रजांनी म्हटल्याप्रमाणे 'अनंत अमुची ध्येयासक्ती, अनंत अन् आशा किनारा तुला पामराला' ही खूणगाठ मनाशी पक्की बांधावी लागते.

मानवाभिमुख विज्ञान

विवेक भालेराव

मानवाने विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या साह्याने प्रगतीची असंख्य शिखरे पार केली असली, तरी सर्वसामान्यांच्या जीवनातल्या अडचणी, समस्या पूर्णतः दूर झाल्या आहेत, असे अजिबात म्हणता येत नाही. याचे कारण विज्ञान हे जितके मानवाभिमुख असायला हवे, तितके ते नाही, यामुळे अनेक सार्वजनिक ठिकाणी (संग्रहालय, बसस्थानक, शासकीय कार्यालय, दवाखाना इ.) गेल्यानंतर आपल्याला हवी ती माहिती मिळवण्यासाठी, योग्य ठिकाणी वेळेत पोहोचण्यासाठी खूप धावाधाव करावी लागते. ही धावपळ, श्रम आणि वेळ वाचावा म्हणून विज्ञान अधिक मानवाभिमुख असायला हवे. या संदर्भातील उपयुक्त माहिती या लेखात दिली आहे.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे मानवी जीवन गतिमान झाले आहे; त्यामुळे आपल्यासारख्या सर्वसामान्यांचे जीवन जितके सुखकर व्हायला हवे, तितके झालेले दिसत नाही. दैनंदिन जीवनात सर्वसामान्य माणसाला अनेक छोट्यामोठ्या अडचणींचा, गैरसोयींचा सामना करावा लागत आहे, त्यामुळे कुठलेही काम करताना एक प्रकारची अनिश्चितता असते. तसेच मानसिक गोंधळ निर्माण होतो. कामात विलंब होतो, त्यामुळे मग साध्या साध्या गोष्टींत चिडचिड होते, मानसिक तणावात भर पडते. त्याचे कारण म्हणजे कुठल्याही कामात असणारा पूर्णत्वाचा, कल्पकतेचा, जिद्दीचा अभाव होय. विज्ञानाने यावरही उपाय शोधलाय.

सर्वसामान्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांची पूर्तता करण्यासंबंधीचे विज्ञान म्हणजे 'मानवाभिमुख विज्ञान' होय. हे विज्ञान सर्वसामान्यांच्या दैनंदिन

जीवनात होणाऱ्या संतापाच्या किंवा गैरसोयीच्या मुळाशी असणाऱ्या मूलभूत कारणांचा शोध घेते. त्यांचे विश्लेषण करते. रोजचे जीवन तणावरहित, आरामदायक कसे होईल ह्याचा विचार या विज्ञानाद्वारे केला जातो.

एखाद्या नित्योपयोगी वस्तूची निर्मिती असेल, कारखान्याचा, इमारतीचा किंवा सार्वजनिक ठिकाणाचा आराखडा (प्लॅन) असेल किंवा एखादी प्रक्रिया निवडायची असेल, तर ते करताना तज्ज्ञ व्यक्तींनी फार काळजीपूर्वक काम करणे अपेक्षित असते. संबंधितांच्या गरजा आणि त्यांना प्रत्यक्षात येऊ शकणाऱ्या अडचणी यांची कल्पना त्यांना असली पाहिजे. त्यासाठी हे काम करणाऱ्यांचे शिक्षण तसेच प्रशिक्षण पुरेसे असणे महत्त्वाचे असते. बऱ्याच वेळा अशी महत्त्वाची कामे करताना पुरेसा वेळ दिला जात नाही, उपभोक्त्याच्या (ग्राहकाच्या) तसेच अनुभवी व्यक्तींच्या सूचना, मते विचारात घेतली जात नाहीत. मग कामात त्रुटी राहून जातात. अशा प्रणालीमधील आणि उत्पादनातल्या त्रुटी काढून सामान्य व्यक्तीचे जीवन सुसह्य करणे हे 'मानवाभिमुख विज्ञानाचे' उद्दिष्ट आहे.

आता 'मानवाभिमुखतेचा' विचार ज्यात करायला हवा अशी व्यवहारातील काही उदाहरणे आपण बघू.

कुठलेही मोठे कार्यालय, शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठ, मोठे इस्पितळ, संग्रहालय, शॉपिंग मॉल, स्टेशन, विमानतळ, शासकीय कार्यालय, गगनचुंबी इमारती अशा ठिकाणी भेट देणाऱ्याला तेथील पाट्या वाचून सर्व सुविधांची कल्पना यायला हवी. त्यासाठी चौकशी करण्याची गरज पडू नये. आपल्या देशात एक तर अशा ठिकाणी मार्गदर्शन प्रणाली नसते किंवा ती पुरेशी नसते. लोक सतत दिसेल त्या माणसाकडे

चौकशी करताना दिसतात. त्यात वेळ आणि श्रम वाया जातात. प्रगत देशांत अशी समस्या अभावानेच आढळते. अशा ठिकाणी कुणीही व्यक्ती प्रथमच आली तरी तिला समजेल अशा प्रकारचा त्या ठिकाणाचा नकाशा, दर्शनी भागात असला पाहिजे. फलकावरील सर्व मजकूर थोडक्यात व तेथे भेट देणाऱ्यांना समजेल अशा भाषेत असावा. शक्य त्या ठिकाणी सर्वांना अभिप्रेत असणाऱ्या चित्रांचा, खुणांचा, चिन्हांचा वापर करावा. काही खुणा व चिन्हे जगात सर्वत्र समान असतात. निरक्षर व्यक्तींनाही खुणा व चिन्हांची भाषा लक्षात येते. उत्तुंग इमारतीचे नाव इमारतीच्या सर्वांत वरच्या टोकाला असले तर ते वाचणे अवघड जाते. तेदेखील उभ्यापेक्षा आडवे लिहिलेले असणे योग्य असते. मार्गदर्शक फलक तयार करताना कॅलिग्राफीचा, तांत्रिक किंवा प्रादेशिक भाषेचा आग्रह नसावा, व्यवहारातील सोप्या व जास्तीतजास्त लोकांना अवगत असणाऱ्या भाषेत त्या असाव्यात. फलक रात्रीच्या वेळेला देखील दिसतील व वाचता येतील असे असावेत.

कार्यालयातील संगणक प्रणाली सर्व प्रकारचे पर्याय हाताळण्यास सक्षम नसल्यास काही कामे अडतात, तर काही वेळेस संगणक प्रणाली अपेक्षित कार्य करीत नाही; त्यामुळे ग्राहकाची काही चूक नसतानाही गैरसोय होते. उदा. एखाद्या वेळेस ए.टी.एम. मधून रक्कम काढताना रक्कम अकाउंटमधून वजा झाल्याचा संदेश येतो; पण प्रत्यक्षात मशीनमधून नोटा बाहेर येत नाहीत. संगणक प्रणालीत सोय नसल्याने थोडेसे चाकोरीबाहेरचे काम टेक्निकल प्रॉब्लेम असा शेरा टाकून अनिर्णित ठेवले जाते.

विमानतळ, बस स्थानक, रेल्वे स्थानक अशा ठिकाणी लिखित स्वरूपातील मार्गदर्शक प्रणालीप्रमाणेच ध्वनिक्षेपकावर उद्घोषणा (अनाउन्समेंट) होणे महत्त्वाचे असते. निरक्षर, अपंग तसेच ऐन वेळेला आलेल्या व्यक्तींना त्याची मदत होते.

रस्त्यात वाहन चालवणाऱ्या तसेच जिन्यातून चढण्या-उतरणाऱ्या व्यक्तींचे लक्ष वेधले जाईल

अशा ठिकाणी जाहिराती समोर लावू नयेत. त्याकडे लक्ष राहिल्यास पायरीवरून पाय घसरून अपघात होण्याची शक्यता असते.

विविध वंशानुसार जगात व्यक्तींची शारीरिक उंची, वजन, हातापायांची लांबी, ताकद यांत फरक असतो. फर्निचर, कपडे, पादत्राणे, वाहने अशा वस्तूंच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात या गोष्टींची दखल घ्यावी लागते. त्यानुसार उत्पादनात बदल करावे लागतात.

रस्त्यात वाहने चालवणाऱ्यांच्या मार्गात शक्यतो पलीकडचे न दिसणारी वळणे (ब्लाइंड टर्न्स) नसावीत. तसेच योग्य ठिकाणी गतिरोधक, डिव्हायडर्स असावेत. त्यासाठी अपघात घडण्याची वाट बघावी लागू नये.

बँका, पोस्ट, प्लॅटफॉर्म अशा ठिकाणी ग्राहक सेवेसाठी खिडक्या असतात. त्यांत व्यवहारासाठी अगदी छोटी जागा असते. त्यामुळे बऱ्याच वेळेला ग्राहकांना कार्यालयातील व्यक्तीशी संभाषण नीट करता येत नाही, त्यामुळे चुका झाल्यास ग्राहकाला आर्थिक भुर्दंड व मनस्ताप सहन करावा लागू शकतो.

निवासी इमारतींचे बांधकाम करताना धुतलेले कपडे वाळत घालण्यासाठी तसेच दाराबाहेर पादत्राणे काढून ठेवण्यासाठी योग्य जागा असली पाहिजे. बऱ्याच ठिकाणी इमारतीच्या दर्शनी भागातील व्हरांड्यात कपडे वाळत घातलेले दिसतात, ते चांगले दिसत नाही तसेच दारातून घरात जाताना चपला, बूट ओलांडून जावे लागते. तसेच बऱ्याच छोट्या घरांत खोल्यांच्या मध्ये अरुंद मार्ग असतो. त्या मार्गातच वॉश बेसिन असते. त्याचा कुणी वापर करीत असले, तर तो मार्ग तात्पुरता बंदच झाल्यासारखा होतो.

नाटक किंवा चित्रपटगृहांत प्रेक्षकांसाठी ज्या खुर्च्या असतात, त्यावर मागील बाजूला आसन क्रमांक असतात. स्वतःचा 'आसन क्रमांक' शोधण्यासाठी प्रेक्षकांना तेथे नेमलेल्या मार्गदर्शकाची मदत घ्यावी लागते. ते क्रमांक खुर्चीवर समोरील बाजूला तसेच वरील बाजूला असल्यास प्रेक्षकांची मोठी गैरसोय टळू शकेल.

घरांची तसेच मोठ्या इमारतींची वीज, पाणी, सांडपाणी, मैला यांची जोडणी हल्ली भूमिगत असते. वायरिंगदेखील बाहेरून न दिसणारे (कन्सिल्ड) असते, त्या सर्वांचा अचूक नकाशा रहिवाशांकडे असला पाहिजे, अन्यथा दुरुस्ती किंवा इतर कारणासाठी माहिती हवी असल्यास बांधकामाची तोडफोड करावी लागते व मोठे नुकसान होते.

ट्रेनमधून प्रवास करताना डब्याच्या ज्या बाजूला प्लॅटफॉर्म येणार असेल, त्या बाजूला डब्याच्या आत ट्रेन थांबण्याआधीच हिरव्या रंगाचा दिवा लागण्याची सोय केली तर प्रवाशांची मोठी गैरसोय टळू शकेल.

प्रयत्न करूनही एखाद्या विद्यार्थ्याला अपेक्षित गुण मिळवता येत नसतील तर तणाव निर्माण करण्यापेक्षा त्याच्यातील अंगभूत कौशल्ये ओळखून त्यांचा विकास करण्यासाठी प्रोत्साहन देता येणे शिक्षकांना तसेच पालकांनाही शक्य असते.

मानसिक तणाव हे केवळ भांडणं, विसंगती, अपयश यांतून निर्माण होतात असे नाही. तर मनाला बोचणाऱ्या छोट्या घटनादेखील मानवी आयुष्य दुःखी करतात. उदा., आपल्या घरात येणारी व्यक्ती (पोस्टमन, कुरियरवाला, पेपरवाला) बाहेर पडली की काहीजण दरवाजा धाड्कन बंद करतात. अशी गोष्ट त्यांना अपमानास्पद वाटते. अनेक कार्यालयांत अनेक वेळा स्वतः प्रत्यक्ष गेल्याशिवाय किंवा दलालांशिवाय काम होत नाही. काम करणारी व्यक्ती एक तर भेटतच नाही. भेटलीच तर काहीतरी कारण सांगून पुढची तारीख देते. बसमध्ये किंवा लोकलमध्ये बाकावरील छोट्या जागेतही काहीजण ऐसपैस बसून जागा अडवतात.

अभियांत्रिकीत वापरले जाणारे “एगोनॉमिक्स” देखील मानवाभिमुख विज्ञानाचाच एक भाग आहे. अभियांत्रिकीशी संबंधित असणाऱ्या मानवी घटकांचा विचार ह्या विज्ञानात होतो. त्यानुसार यंत्रांचे आरेखन (डिझाईन) केले जाते. कामगारांची शारीरिक सुरक्षा, हालचालींचा सोपेपणा, उत्पादन वाढ अशी त्याची उद्दिष्टे असतात.

अविकसित देशातल्या बऱ्याच उद्योगांतील कार्यप्रणाली मागास असतात. कामगार अकुशल असून पर्यवेक्षक आणि व्यवस्थापक निष्काळजी आणि असंवादी असतात. त्यांच्यावर कुणाचे फारसे नियंत्रण असल्याचे दिसत नाही. व्यवस्थापक टेबलावरील फाईल्स, अहवाल वगैरे महत्त्वाच्या गोष्टीदेखील “कसेही करून उरकून टाकायची प्रक्रिया” म्हणून हलवत असतात. त्यांच्या दृष्टीने ग्राहक फारसे महत्त्वाचे नसतात. ग्राहकहितरक्षणाचे कायदे असतात पण ते फक्त कागदावरच राहतात. जेव्हा पूर्ण प्रणालीच अकार्यक्षम आणि असंवादी (अनुत्तरदायी) असते, तेव्हा ग्राहक एक तर संतापतात किंवा परिस्थितीशी तडजोड करून शेवटी तक्रारी करणे बंद करतात. मग परिणाम व्हायचा तोच होतो, सगळी व्यवस्था मंद आणि अकार्यक्षमच राहते. उत्पादनाचा दर्जा, उपयुक्तता, गुणवत्ता घसरल्यामुळे उत्पादन आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्वीकारले जात नाही. त्यामुळे देशाची आर्थिक क्षेत्रात पीछेहाट होते. याउलट ज्या देशांत नियोजन, मेहनत, चिकाटी, सातत्य, दूरदृष्टी याप्रमाणे ग्राहकाचे हित जपण्याचा प्रयत्न प्रामाणिकपणे केला जातो तो देश प्रगतीपथावर जातो.

“ग्राहक देवो भवः” हा सर्वच क्षेत्रांतील यशाचा मूलमंत्र आहे. ग्राहक हा बाजारपेठेचा कणा असून ग्राहकांशिवाय बाजारपेठ शून्य असते, असे म्हटले जाते. अधिक नफ्यासाठी वस्तूचा दर्जा, उपयुक्तता, गुणवत्ता याकडे दुर्लक्ष केल्यास ग्राहकांच्या हितावर किंवा प्रसंगी जीवितावर विपरीत परिणाम होतो. निकृष्ट मालाची खोटी जाहिरात, भेसळ, प्रसिद्ध कंपनीच्या नावाचा उपयोग करून नकली मालाची विक्री, जुना/मुदतबाह्य माल चांगल्या वेष्टनात भरून विकणे, कृत्रिम टंचाई निर्माण करणे अशा गोष्टींमुळे ग्राहकाचे नुकसान होते.

सर्वांनी मानवाभिमुख विज्ञानानुसार काम केले पाहिजे त्यातच सर्वांचे हित आहे. त्यामुळे मानवी जीवन सुसह्य आणि आनंददायी होईल!

शिक्षणमहर्षी डॉ. पंजाबराव देशमुख

अतुल ठाकरे

☎ ७७९८६५०७६६

विदर्भातील एका खेड्यात जन्मलेल्या डॉ. पंजाबराव देशमुख या थोर व्यक्तीने श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून विदर्भात अनेक शाळा व महाविद्यालये स्थापून महान शैक्षणिक कार्य केले. भारताचे 'कृषी-मंत्री' या नात्याने कृषी क्षेत्रात क्रांती घडवून आणण्यासाठी अधिवेशने, प्रदर्शने आयोजित करून कृषी संशोधनाला प्रोत्साहन दिले. परदेशातील कृषी तंत्रज्ञान भारतात आणले. असे महान कर्तृत्व गाजवणाऱ्या डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचा परिचय करून देणारा हा लेख.

भारताचे पहिले कृषिमंत्री व शेतकऱ्यांचा मसीहा शिक्षणमहर्षी डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख यांचा जन्म अमरावती जिल्ह्यातील 'पापळ' या खेड्यात २७ डिसेंबर १८९८ साली एका शेतकरी कुटुंबात झाला. 'पापळ' या खेड्यातील एक शेतकऱ्याचा मुलगा बॅरिस्टर होऊन भारताचा कृषिमंत्री होईल असे कोणालाच वाटले नव्हते. तल्लख व कुशाग्र बुद्धिमत्ता लाभलेले डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे माध्यमिक शिक्षण अमरावती येथे आणि महाविद्यालयीन शिक्षण पुणे येथे झाले. पुढील शिक्षणासाठी त्यांनी इंग्लंडला जाण्याचे ठरवले. तेथे गेल्यावर त्यांनी केंद्रीय महाविद्यालयातून बॅरिस्टरची पदवी मिळवली.

शेतकऱ्यांच्या कुटुंबात जन्म झाल्यामुळे शेतकऱ्यांची व्यथा काय असते व त्यांच्या मुलांची शिक्षण घेण्यात काय हेळसांड होते हे त्यांना माहिती होते त्यामुळे त्यांनी शेतकऱ्यांचे जीवन उजळून

टाकण्यासाठी समाजकार्यात स्वतःला झोकून दिले. 'शेतकरी सुखी तर जग सुखी' हा मंत्र जपून त्यांनी त्या दिशेने कार्य सुरू केले. सन १९२८ मध्ये ते अमरावती जिल्हा कौन्सिलचे अध्यक्ष झाले त्यानंतर भारताच्या कापूस बाजार समितीचे अध्यक्ष झाले. त्यांचे कार्य पाहून त्यांना भारताचे कृषिमंत्री करण्यात आले. त्या काळात विदर्भातील खेड्यापाड्यात शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध नव्हत्या. खेड्यातील मुलांना खेड्यापासून दूर शहरात शिक्षणासाठी जावे लागत होते. त्यामुळे त्यांनी १९३१ मध्ये अमरावती नगरीत श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. खेड्यापाड्यात विद्यालये, महाविद्यालये व वसतिगृहे स्थापन केली. १९४६ मध्ये अमरावतीत श्री शिवाजी महाविद्यालय सुरू केले. अमरावतीनंतर विदर्भातील बुलढाणा, अकोला, यवतमाळ अशा बऱ्याच ठिकाणी विद्यालये व महाविद्यालये स्थापन केली. पुढे विज्ञान, कृषी, ट्रेनिंग कॉलेज, ग्रामीण प्रशिक्षण केंद्र,

गांधी ग्रामोद्योग मंदिर, ग्रामीण विद्यालये, जिजामाता ग्रंथालय व डेअरी फार्मही सुरू केले. अशाप्रकारे डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी बहुजन समाजाच्या मुलांना ज्ञानाच्या प्रकाशाकडे नेण्याचे काम केले. आज त्यांनी लावलेल्या श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेच्या छोट्या रोपट्याचे मोठ्या वटवृक्षात रूपांतर झाले आहे. त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात केलेल्या या असामान्य कार्यामुळे त्यांना 'शिक्षण महर्षी' म्हटले जाते. भाऊसाहेबांना शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था पाहावत नव्हती. समाजाचा पोशिंदा असूनही शेतकरी जन्मभर कर्जात राहतो, कर्जातच मरतो तरी देशासाठी धान्य पिकवतो. त्याने पिकवलेल्या शेतमालाचे भाव तो ठरवू शकत नाही ही फार दुर्दैवी बाब होय; म्हणून शेतकऱ्यांच्या हितासाठी त्यांनी 'भारत कृषक' समाजाची स्थापना केली. पंजाबपासून तर सर्व प्रांतात शेतकरी संघटित केले. अनेक अधिवेशने आणि परिषदा दिल्लीत आणि भारतभर भरवल्या. कृषिमंत्री असताना परदेशाचा दौरा करून त्यांचे तंत्रज्ञान भारतात आणले. त्यांनी अमेरिका, नॉर्वे, जपान अशा अनेक देशांचा दौरा केला. सन १९६० साली दिल्ली येथे जागतिक कृषिप्रदर्शन भरवले. कृषिसंशोधनावर भर दिला. शेतकरी आणि विद्यार्थी यांना पाहताच भाऊसाहेबांना

आनंद होत असे. शेतकऱ्यांना ते आपले दैवत समजत असत. महात्मा जोतिबा फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी कर्वे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि वैराग्यमूर्ती संत गाडगेबाबा यांच्या विचारांना प्रत्यक्षात आणणारे महापुरुष असे भाऊसाहेबांच्या बाबतीत म्हणता येईल.

संत गाडगेबाबा व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या सान्निध्यात आल्यामुळे भाऊसाहेबांनी बॅरिस्टर होऊनही नम्रता व विनय हे गुण आत्मसात केले होते. संतांनी जे जे सांगितले ते त्यांनी प्रत्यक्षात अमलात आणले व विदर्भात अनेक पदवीधर व सुशिक्षित युवक निर्माण करून माणुसकीचा खरा धर्म दाखवून दिला. 'कृषिरत्न' म्हणून शेतकरी आणि शेतमजुरांनी त्यांचा गौरव केला. समाजसुधारक म्हणून त्यांनी सेवाभावनेने कार्य केले. भाऊसाहेबांनी छत्रपती शिवाजी महाराज या न्यायी आणि दूरदर्शी राजाचे नाव आपल्या संस्थेला दिले. ज्ञानाची गंगा घरोघरी नेणाऱ्या या महान तपस्व्याने १० एप्रिल १९६५ मध्ये रामनवमीच्या रात्री ११.३० वा. दिल्ली येथील विलिंग्डन हॉस्पिटलमध्ये अखेरचा श्वास घेतला.

मंडळ अधिकारी/कर्मचाऱ्यांना सेवानिवृत्तीनिमित्त हार्दिक शुभेच्छा !

माहे डिसेंबर २०१९ अखेर मंडळसेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी स्वेच्छा / नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होत आहेत. त्यांच्या अनुभवसंपन्न कार्यामुळे मंडळातील सहकाऱ्यांना मोलाचे मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम, निरामय आणि संपन्न जीवन लाभो, अशी मंडळाकडून शुभकामना !

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
१)	श्री. शरद खंडागळे	विभागीय सचिव	मुंबई विभागीय, मंडळ, मुंबई	३१/१२/२०१९

शिक्षक-विद्यार्थी संबंध कसे असावेत ?

तात्यासाहेब काटकर

☎ ९२२६१४४८३६

सुसंवादी विद्यार्थी-शिक्षक संबंधामुळे विद्यार्थ्यांचा विकास कशा प्रकारे साधला जातो या संबंधीचे विवेचन करणारा हा लेख.

ज्ञान हे पैशापेक्षा श्रेष्ठ आहे. पैशांचे रक्षण आपल्यालाच करावे लागते; परंतु ज्ञान मात्र आपलेच रक्षण करते, म्हणूनच ज्ञान हा माणसाचा तिसरा डोळा आहे असं म्हणतात. ज्ञानदानामध्ये दोन घटक महत्त्वाचे आहेत. ते म्हणजे ज्ञान घेणारा व देणारा. आजच्या शिक्षणव्यवस्थेत सर्वात महत्त्वाचा घटक कोणता आहे? या प्रश्नाला बहुतांश लोक 'विद्यार्थी' असंच उत्तर देतील; पण शिक्षणव्यवस्था सक्षम करण्याकरता शिक्षक हा घटकदेखील महत्त्वाचाच आहे. विद्यार्थी आपल्या जीवनातला बहुतांश वेळ शिक्षकांसोबत व्यतीत करतात.

विद्यार्थ्यांच्या जवळ जाण्याचा एकच मार्ग आहे तो म्हणजे शिक्षक, शिक्षक - विद्यार्थी नाते समान पातळीवर असले पाहिजे. शिक्षकाच्या मनात अहंगड नसावा व विद्यार्थ्यांच्या मनात न्यूनगंड नसावा. त्यातूनच योग्य नाते उदयाला येऊ शकेल. शिक्षकांच्या शरीर हालचाली किंवा विचार, नजर, बोलणे या कशातूनच विद्यार्थ्यांमध्ये भीती संक्रमित होता कामा नये, तरच विद्यार्थी जवळ येतील. शाळेत शिक्षकांच्या सहवासात असताना विद्यार्थ्यांचा

शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक, नैतिक, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक असा बहुअंगांचा सर्वांगीण विकास हळूहळू होत असतो. म्हणून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला हळुवार प्रेमाची, धीराची फुंकर घालून त्यांच्यात असलेल्या क्षमतांची जाणीव निर्माण करून त्यांना स्वतःच्या विकासाची प्रेरणा देणे हे शिक्षकाचे काम आहे. शिक्षकांनी सदैव जागरूक राहिले पाहिजे.

विद्यार्थी व शिक्षकांचे संबंध पूर्वीप्रमाणे न राहता आता शिक्षकांना वेगवेगळ्या भूमिका विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत पार पाडव्या लागतात, त्या म्हणजे मार्गदर्शक, पालक, सल्लागार, मदतनीस, आदर्श व्यक्ती, प्रेरित करणारा मित्र. आजचे विद्यार्थी तंत्रस्नेही आहेत, स्मार्ट आहेत. नवनवीन मोबाईल फोन व संगणक सहजतेनं हाताळतात. गुगलवरून संदर्भ चटकन शोधतात. पूर्वी काही माहिती मिळवायची असेल तर ग्रंथालयात पुस्तके शोधायला लागायची. आता हीच माहिती गुगलवर चटकन मिळते. आजच्या विद्यार्थ्यांना शिकविताना फक्त माहिती देऊन चालत नाही. ती तर त्यांना उपलब्ध असतेच. माहितीच्या पलीकडे जाऊन शिकवावे लागते, हेच खरे आव्हान आज शिक्षकांसमोर आहे. टीव्ही, इतर प्रसिद्धी माध्यमे, मोबाईल, सोशल मिडीया आदींमुळे आजच्या

विद्यार्थ्यांचे विश्व विस्तारले आहे. मिळालेल्या माहितीचा योग्य वापर कसा करावयाचा यासाठी शिक्षकांची गरज असते.

शिक्षकाने अभ्यासपूर्ण अध्यापन केल्यामुळे विद्यार्थ्यांना आदर वाटतो. विद्यार्थी म्हटले की ते हुशार, मध्यम व कमी बुद्धीचे असतात. अशा विद्यार्थ्यांच्यासमोर येणाऱ्या अडचणींचे निराकरण करून योग्य मार्गदर्शन करणे हे शिक्षकाचे आद्य कर्तव्य आहे. केवळ हुशार, चुणचुणीत, चाणाक्ष, विद्यार्थ्यांचेच सतत कौतुक व कमी बुद्धीच्या विद्यार्थ्यांचा मात्र 'मठ्ठ', 'बिनकामाचा', 'ठोंब्या', 'तुला काही येत नाही' अशा शब्दांत उपहास करू नये. असे केल्यास विद्यार्थ्यांच्या मनात न्यूनगंड निर्माण होऊन तो अधोगतीकडे जाईल. बऱ्याच मुलांच्या घरची परिस्थिती चांगली नसते अशा वेळी अनेक समस्या विद्यार्थ्यांना भेडसावतात. मुलांच्या मनस्थितीचा विचार करून प्रेमाने, सहवासाने व सहानुभूतीने विद्यार्थ्यांच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न शिक्षकाने करावा.

शिक्षकाने नेहमी हुशार विद्यार्थ्यांचे स्वागत केले पाहिजे. जेणेकरून वर्गातील सर्व विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेला, कल्पनाशक्तीला व विवेक बुद्धीला चालना मिळेल. शिक्षकांनी मुलांना अध्ययन-अध्यापनात शाब्दिक, कृतियुक्त, चर्चात्मक, प्रायोगिक पद्धतीने सहभागी करून घेऊन स्वतःच्या अध्यापन क्षमतेचा विकास घडवून आणावा. प्रत्येक विद्यार्थ्यात

वेगवेगळे गुण असतात ते शिक्षकाने ओळखून त्यांच्या आवडीच्या गोष्टीमध्ये विद्यार्थ्यांस प्रेरित करावे. अध्यापन करताना परीक्षेच्या दृष्टिकोनातून न करता त्यांची ज्ञानाची ज्ञानलालसा, विषयाची आवड व नवीन ज्ञान समजून घेण्याची जिज्ञासा जागृत करावी. विद्यार्थ्यांमध्ये असणाऱ्या सुप्त गुणांना वाव देण्यासाठी वर्ग/शाळापातळीवर वक्तृत्व, हस्ताक्षर, निबंध, कथाकथन, क्रीडा, पाठांतर अशा वेगवेगळ्या स्पर्धा घेऊन त्यांच्यामध्ये असणाऱ्या गुणांचे मुक्त प्रदर्शन करण्याची संधी द्यावी. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो.

सूर्यमालेतील ग्रह ज्याप्रमाणे सूर्याभोवती ठरावीक अंतरावरून फिरत असतात म्हणजेच ते सूर्याच्या अति जवळही व अति दूरही जात नाहीत, त्याच नैसर्गिक प्रवृत्ती व पद्धतीचा वापर शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांबरोबर ठेवावा. म्हणजे विद्यार्थी कळत नकळतही गैरफायदा घेणार नाहीत. शिक्षकांच्या विचारातील सकारात्मकता, आशावाद मुलांना जगण्याचे बळ देतो. भविष्यात येणाऱ्या संकटांवर मात करायची असेल तर शिक्षकांना मुळात स्वतःला घडविण्याची, उत्तुंगतेची आस असली पाहिजे व कठोर वास्तवाला सामोरे जाण्याची जिद्द हवी. तरच चांगले विद्यार्थी घडविले जाऊ शकतात. विद्यार्जन करणारे विद्यार्थी व त्यांना या प्रक्रियेत मदत करणारे शिक्षक यांचे बंध-अनुबंध चैतन्यपूर्ण हवेत.

विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य व शिक्षकांची भूमिका

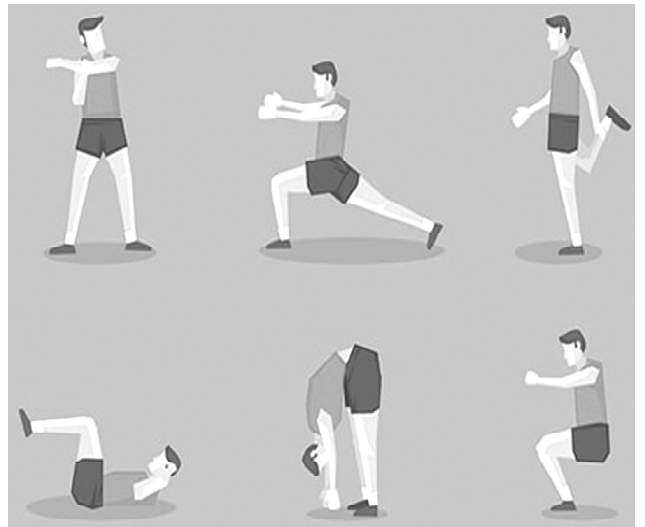
डॉ. लीला पाटील

९०७५५४२१६५

प्रत्येक विद्यार्थी वेगळा असतो, ही शिक्षकांना जाणीव असतेच असे म्हटले जाते; पण त्यांच्याशी वागताना ती जाण लक्षात राहावी हीच अपेक्षा. विद्यार्थ्यांशी जवळीकीचे व विश्वासाचे नाते निर्माण होण्यासाठी शिक्षकांनी आपले कौशल्य वापरावे. मुलांच्या मानसिक संतुलनासाठी योगासने, व्यायाम, सूर्यनमस्कार, प्राणायाम, खेळ, मौन यांचा वापर इष्ट ठरतो. मुलांचे मन रमेल अशा कृती, उपक्रम, कार्यानुभव, भेटी, सहली इत्यादींच्या माध्यमातून मानसिक आरोग्याची सुदृढता लाभते. मुलांच्या सर्जनशीलतेला वाव देणारे शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याचे संरक्षक आणि संवर्धक म्हणता येतील.

मुंबई येथील पोदार फाँऊंडेशनच्या वतीने मानसिक आरोग्य जागरूकता सप्ताहाच्या निमित्ताने राज्यातील शहरी व ग्रामीण भागात कार्यशाळांचे आयोजन करण्यात आले. एका सर्वेक्षणानुसार आपल्याकडे शहरी भागातील १२ वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांमध्ये नैराश्याचे प्रमाण जास्त आहे. २१ ते २५ वयोगटातील युवावर्ग नैराश्याला बळी पडत आहे. राज्यातील ग्रामीण भागातील १८ वर्षांपर्यंतच्या ११ टक्के व्यक्ती नैराश्याला बळी पडत असल्याची गंभीर बाब सर्वेक्षणातून समोर आली आहे. त्यादृष्टीने मानसिक आरोग्याचा विचार गांभीर्याने करण्याची गरज अधोरेखित झाली आहे. पोदार फाँऊंडेशनने घेतलेल्या या विषयावरच्या कार्यशाळा उपयुक्त आहेत.

मानसिक आरोग्याबद्दलची जागरूकता असण्याची नितांत गरज आहे. अगदी कळत्या वयापासूनच मुलांच्या मानसिक आरोग्याची काळजीही जाणीवपूर्वक घ्यायला हवी. २१ व्या शतकातील वास्तव परिस्थिती पाहता मुलांची टी.व्ही. ची क्रेझ, मोबाईल, व्हाट्सअप, फेसबुक आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांची जबरदस्त ओढ, नव्हे वेड लागल्याची स्थिती जणू त्यांना घेरून टाकत आहे. पाश्चात्य संस्कृतीचे अंधानुकरण, प्रतिष्ठेच्या नव्या समजुती, अश्लील दृश्ये दाखवणे व पाहण्याचा विधिनिषेध नसणे, हल्लीच्या पिढीला घातक ठरत आहे. सोशल मिडियाचा अत्यंत सवंग प्रकारचा वापर व वेड मुलांवर म्हणजे त्यांच्या भावविश्वावर अनिष्ट, धक्कादायक व धोकादायक परिणाम करीत आहे, त्यामुळे मानसिक आरोग्य सांभाळणे कठीण होत आहे.

दिवसेंदिवस मुलांचे मानसिक आरोग्य धोक्यात येत आहे. सुशिक्षित बेकारीच्या वयातील निराशाजनक भावना आता ४ थी - ५वीतली मुलंही बोलून दाखवत आहेत. सामाजिक अस्थैर्य, कौटुंबिक कलह, पालकांमधील परस्पर दुरावा, व्यसनाधीनता, सभोवतालची गुंडगिरी, रॅगिंग, नियमबाह्य व बेकायदेशीर बाबींची पाठराखण यासारख्या अनैतिक, असामाजिक, अशैक्षणिक बाबींना मुलांपासून दूर ठेवता येईनासे झाले आहे, त्यामुळे मानसिक आरोग्यावर विपरित परिणाम होत आहे. मुलांचे शारीरिक आरोग्य जपणे जितके महत्त्वाचे, तितकेच मानसिक आरोग्याची जपणूक आवश्यक आहे. या वयातील मुलांच्या आरोग्याच्या जपणुकीमध्ये पालक आणि शिक्षकांची भूमिका महत्त्वाची आहे.

शालेय वयातील मुले बहुतांश वेळ कुटुंब व पालक किंवा शाळा व शिक्षक यांच्या सहवासात असतात. आताच्या विवेचनात प्रामुख्याने शिक्षकांनी आपली भूमिका मुलांच्या मानसिक आरोग्याच्या संवर्धनात कशा तऱ्हेने निभवावी किंवा कशी निभावता येईल, याचा विचार करूया. बऱ्याच शिक्षकांना मानसिक आरोग्याची संकल्पना माहीत असली तरी मुलांच्या संदर्भात त्या आरोग्याची जपणूक करण्यात आपलाही सहभाग महत्त्वाचा व अपेक्षित आहे, असे वाटतेच असे नाही. अभ्यासक्रम पूर्ण करणे, वह्या तपासणे, प्रश्नपत्रिका काढणे, परीक्षा घेणे, पेपर तपासणी करणे, प्रोजेक्ट चेकींग, सातत्यपूर्ण मूल्यमापन, स्नेहसंमेलन, क्रीडास्पर्धा वगैरेमधून आपल्या विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य संरक्षण व संवर्धनासाठी वेळच मिळत नाही. शिक्षकांनी मुलांचे

मानसिक आरोग्य कधी आणि कसे जपायचे? असा प्रश्न उपस्थित करणारे काही शिक्षक असतील, मात्र आजच्या युगात मुलांमध्ये वाढत असलेली नैराश्याची मानसिकता, मानसिक असंतुलन, संताप आणि एकूणच मानसिक अनारोग्य हे चिंतेचे विषय आहेत.

मानसिक आरोग्य हा स्वतंत्रपणे शिकवण्याचा विषय नाही, तरीही मुलांच्या मानसिक आरोग्याबाबत दक्ष राहून तशी शिकवण देणे फार आवश्यक आहे. प्रयोगशील होऊन, समुपदेशकाची भूमिका स्वीकारून, मुलांच्या मानसशास्त्राचा अभ्यास करून मुलांचे मानसिक आरोग्य सुरक्षित व चांगले राहील याची दक्षता घेतली पाहिजे. शिक्षकच ही दक्षता चांगल्या तऱ्हेने घेऊ शकतील अशी खात्री वाटते.

मुलांचा आत्मविश्वास, सकारात्मक विचार करण्याची सवय सुरक्षित राहिली पाहिजे. एवढेच नव्हे ती कृतीतून दिसण्यातून वृद्धिंगत व्हायला हवी. मुलांच्या मानसिक आरोग्याची मशागत व्हावी यासाठी शाळेतील परिपाठ हे अत्यंत मोलाचे योगदान देऊ शकतात. शिक्षकांनी मुख्यतः मुख्याध्यापकांनी तसा दृष्टिकोन ठेवावा, विचारपूर्वक कार्यवाही करावी. शालेय प्रार्थना मानसिक स्वास्थ्य राखण्याचे, संतुलनाचे काम करते. त्याचा अर्थ मुलांपर्यंत पोहचायला हवा. सुविचार, सुभाषिते वगैरेही या दृष्टीने महत्त्वाची ठरतात. प्रार्थनेच्या वेळी बातम्या सांगण्याची पद्धत आहे; पण बातम्यांची निवड करताना शाश्वत मूल्ये, ऊर्जावर्धक सकारात्मक विषय, वास्तव परिस्थितीचे चित्रण, चांगल्या गोष्टींचे

आशययुक्त कथन याचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. प्रेरणादिनसुद्धा मोलाचा आहे.

शाळेमध्ये दिनविशेष आणि महान व्यक्तींच्या जयंत्या व स्मृतिदिन साजरे केले जातात. त्या व्यक्तिमत्त्वाची महानता, त्यांची राष्ट्रीय, सामाजिक, परिवर्तन चळवळीतील अशा कोणत्याही क्षेत्रातील कार्ये मुलांपर्यंत पोहचली पाहिजेत. त्यातून मुलांचे विचार, मन, दृष्टिकोन हा अपेक्षित व रचनात्मक बाबींकडे वळेल. त्यातून पुढे सुसंस्कार, विचारात प्रगल्भता, मनाची प्रगल्भता वाढवण्यास मदत होईल. मनावर इष्ट ठसा उमटेल, मूल्यांचे संस्करण होईल, मन प्रसन्न व मुख्यतः आशावादी राहील, असेच शाळांमधील कार्यक्रमाचे सादरीकरण हवे.

मानसिक आरोग्य हे मनाची स्थिती आणि मनातील भावना कशा प्रकारच्या आहेत त्यावर अवलंबून असते. मन आनंदी, समाधानी असले पाहिजे. स्वप्रतिमेचा, आत्मसन्मानाचा आदर स्वतःकडून व इतरांकडून होण्यातून मन समाधानी राहते. भावनिक दृष्ट्या मुले मोकळी होतात. मुलांचे व्यक्त होतानाचे बोलणे चूक की बरोबर हा मुद्दा असू नये. तशा अर्थाने शिक्षकांनी 'जज्ज' (न्यायाधीश) होऊ नये; त्यांच्या भावना समजून घ्याव्यात व यथावकाश समुपदेशन करावे. मुलांना व्यक्त होण्याच्या संधी देण्यातून इतरांच्या समस्या समजुतदारपणे आणि सहजतेने जाणून घेणे, नकारात्मकतेतून सकारात्मकतेकडे कल होणे अशा गोष्टी घडतात.

प्रत्येक विद्यार्थी वेगळा असतो, ही शिक्षकांना जाणीव असतेच असे म्हटले जाते; पण त्यांच्याशी वागताना ती जाण लक्षात राहावी हीच अपेक्षा. विद्यार्थ्यांशी जवळिकीचे वा विश्वासाचे नाते निर्माण होण्यासाठी शिक्षकांनी आपले कौशल्य वापरावे. मुलांच्या मानसिक संतुलनासाठी योगासने, व्यायाम, सूर्यनमस्कार, प्राणायाम, खेळ, मौन याचा वापर इष्ट ठरतो. मन रमेल अशा ॲक्टिव्हिटीज्, उपक्रम, कार्यानुभव, भेटी, सहली वगैरेच्या उपलब्धतेतून मुलांना मानसिक आरोग्याची सुदृढता लाभते. मुलांच्या क्रिएटिव्हिटीस (नवनिर्मिती क्षमतेस) वाव देणारे शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याचे संरक्षक आणि संवर्धक म्हणता येतील.

सामूहिक कार्यात्मकता आणि समूहाची आवड निर्माण करणे व तशी संधी देण्याचा शिक्षकांचा प्रयत्न यांमधून त्यांचे मानसिक आरोग्य जपले जाते आणि वृद्धिंगत होते. समूह गीत, समूह नृत्य, सांस्कृतिक कार्यक्रम, पथनाट्य, लेझीम, दांडपट्टा, कवायत अशासारख्या कार्यक्रमांमध्ये जास्तीत जास्त मुलांना सहभागाची संधी द्यावी. तीच ती पुढे पुढे करणारी मुलेच नव्हे तर लाजरी, कमी बोलणारी मुले व मुली अशांना संधी दिल्यास त्यांच्या क्षमता विकसित होतात. त्यांचे मन प्रफुल्लित होऊन त्यांचे मानसिक आरोग्य सुधारू शकते.

सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे मुलांच्या भावना दुखावल्या जाणार नाहीत, मन नाराज होणार नाही अशा भाषेत शिक्षकांनी त्यांच्याशी संवाद साधला पाहिजे.

त्यांना अपमान वाटेल, त्यांचा आत्मसन्मान दुखावेल, त्यांच्या स्वप्रतिमेला धक्का लागेल अशी भाषा वापरू नये. ढोल्या, बुटक्या, ढसढसम्पाळ बैलोबा, नकटी, बुटकी अशासारख्या शब्दांमध्ये संबोधित करू नये. चुकीची शिक्षा म्हणून शारीरिक शिक्षा करू नये, मारू नये, त्यांना अपमानित करू नये. यादृष्टीने शिक्षकांनी सतर्क राहायला हवे तरच मुलांचे मानसिक आरोग्य सांभाळता येईल. 'बॉडी शेमिंग' मुळे मानसिक आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात; कारण त्यामुळे 'नकारात्मक स्वयंप्रतिमा' आणि न्यूनगंडाची भावना निर्माण होते. म्हणून शिक्षकांनी मुलांना संबोधित करताना जवळीक साधणारे, मानसिक दुवा निर्माण करणारे शब्द वापरावेत. शारीरिक व्यंगाचा उल्लेख तर नकोच नको.

मुलांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण होईल यादृष्टीने शिक्षकांनी प्रयत्नांना प्राधान्य द्यायला हवे. शाळेची ग्रंथालये केवळ ग्रंथांची संख्या वाढण्यातून समृद्ध होत नसून, मुलांनी ती पुस्तके वाचण्यातून होतात. शिक्षकांनी मुलांमध्ये 'वाचन-संस्कृती' कशी वाढेल, रुजेल हे पाहायला हवे.

खरे तर मुलांच्या मानसिक आरोग्यासाठी काय हवे? तर मुलांना स्वीकृती (Acceptance) हवी. तसेच त्यांना प्रेम वा आपुलकी (Affection) मिळायला पाहिजे. शिवाय त्यांना उपलब्धी (Achievement) सुद्धा प्राप्त होणे गरजेचे आहे. सोप्या भाषेत, मुलांमध्ये सकारात्मक भावना, कणखर मन, आनंदी वृत्ती निर्माण होण्यासाठी या तीन बाबींची आवश्यकता आहे. खरे तर मुलांना

आहे तसे स्वीकारणे व्हावे; त्यांना सन्मानित करणे व्हावे. मुलांच्या अडचणी जाणून घेऊनच मग त्यांना जाब विचारावा. धाक, दबाव अपमानकारक शब्दांचा भडीमार तोही सर्वासमोर शिक्षकांनी कटाक्षाने टाळावा.

दुसरे म्हणजे प्रेम वा आपुलकी, शिक्षकांचे शब्द, भाषा, त्यांचा सूर, चेहऱ्यावरील भाव यातून दिसायला हवी. तरच शिक्षक हे आपले हितकर्ते व इष्टचिंतक आहेत असे वाटेल. तसेच मुलांनी ठरविलेले ध्येय त्यांना साध्य होणे म्हणजे खरी उपलब्धी होय. शिक्षकांनी मुलांची क्षमता, आवड, प्रवृत्ती, टॅलेन्ट, कल, कौशल्य, प्रयोगशीलता लक्षात घेऊन ध्येयाच्या निश्चितीच्या दिशेने वळवण्यासाठी त्यांना साहाय्य करावे. मुलांची ध्येयनिश्चिती व ध्येयसिद्धी यासाठी शिक्षक निश्चितच महत्त्वाची भूमिका घेऊ शकतात. नकारात्मक निराशेच्या भावनेला थारा देऊ नये.

सकारात्मक विचार, आनंदी मन, होकारात्मक भावना, समाधानाचा दृष्टिकोन, आत्मप्रतिष्ठा व आत्मसन्मान, स्वप्रतिमा, स्वओळख अशा वैशिष्ट्यांनी असे मुलांचे व्यक्तिमत्त्व संपन्न व्हावे. म्हणून शिक्षकांनी शाळा ही व्यक्तिव विकास व मानसिक आरोग्य संवर्धनाची प्रयोगशाळा म्हणून स्वीकारावी. नैराश्य, नकारात्मकता, न्यूनगंड याची लागण होऊ नये; म्हणून प्रयत्नांची पराकाष्ठा करणे म्हणजे मानसिक आरोग्याची जपवणूक होय. ती जबाबदारी शिक्षकच समर्थपणे घेऊ शकतील हा विश्वास ते सार्थ ठरवतील ही अपेक्षा.

महामानवाचे महापरिनिर्वाण

डॉ. बबन जोगदंड

☎ ९८२३३३८२६६

डॉ. बबन जोगदंड यांनी शंकर मोतलिंग गुरुजी ह्यात असताना त्यांची मुलाखत घेतली होती. त्या मुलाखतीत मोतलिंग गुरुजींनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या संदर्भातील अनेक आठवणी सांगितल्या. त्यातीलच काही आठवणी या लेखामध्ये डॉ. बबन जोगदंड यांनी उद्धृत केल्या आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे ज्ञानाचा सागर. अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीत बाबासाहेबांनी त्याकाळी तब्बल ३२ विषयांमध्ये अभ्यास केला. त्या अभ्यासाच्या बळावरच ते महान घटनातज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, शेतीतज्ज्ञ, मानववंशशास्त्रज्ञ बनू शकले. हा महामानव बुद्धिमान असल्यामुळेच त्यांच्यावर भारतीय राज्यघटना लिहिण्याची जबाबदारी आली आणि ती त्यांनी लीलया पेलली. त्यांना अभ्यासासाठी त्या काळामध्ये परदेशात जावे लागले. तेथे त्यांनी हालअपेष्टा सहन करत आपला अभ्यास पूर्ण केला. एक प्रसंग आहे-लंडनमधील. आपला अभ्यासक्रम आटोपून त्यांनी मुंबईकडे थॉमस कुक अँड सन्स या प्रवाशी कंपनीच्या ताब्यात सामान देऊन लंडनहून मुंबईकडे प्रयाण केले. त्याकाळी महायुद्धाची परिस्थिती लक्षात घेऊन त्यांनी आपल्या प्रवासी सामानाचा ६०० रुपयांचा विमा उतरविला होता. मात्र हे सामान लंडनहून घेऊन येणारी सालसेट नावाची बोट मुंबईला पोहोचण्यापूर्वीच तिच्यावर शत्रूंनी टॉर्पेडो डागून ती समुद्रात बुडवली. यामध्ये त्यांची बरीच पुस्तके व सामान नष्ट झाले. त्याकाळी त्यांची पुस्तके व सामान खरेदी करण्याची ऐपत

नव्हती. तरी त्यांनी त्यावर मात करून पुढे आपले शिक्षण चालूच ठेवले. त्यांना शिक्षण घेताना प्रतिकूल परिस्थितीशी खूप सामना करावा लागला.

एम. एस्सी. च्या परीक्षेची त्यांची मुंबईत असतानाच बरीच तयारी झालेली होती. तरी सुद्धा लंडन विद्यापीठाचे सर्वसाधारण ग्रंथालय आणि इंडिया ऑफिसचे ग्रंथालय या ग्रंथालयांतून एम. एस्सी. आणि बी. एस्सी. च्या पदवीसाठी त्यांनी हजारो ग्रंथ वाचले व त्यांचे परिशीलन केले. ग्रंथ आणि जुने दस्तावेज यांचे परिशीलन करणे व त्यावर नोट्स लिहिणे यासाठी ते झपाटून काम करत होते. सकाळी ६ वाजता एका खानावळीची महिला सकाळच्या ब्रेकफास्टला जे देईल ते अन्न सेवन करून व उत्तम वेश परिधान करून ते लायब्ररीत जात. दुपारी १ च्या सुमारास ब्राऊनी व पाव असे थोडेसे अन्न सेवन करत. कधीकधी एका चहाच्या कपावर देखील ते आपली भूक भागवीत असत. एकदा ते ग्रंथालयात गेले की ग्रंथालय बंद होईपर्यंत ते अध्ययन करत असत. ग्रंथालय बंद झाल्यानंतर सायंकाळी ६ च्या सुमारास ते घरी येत व अर्धा तास बाहेर जागिंगसाठी खर्च

करत. रात्रीचे डिनर घेतल्यानंतर आठ वाजता ते परत अभ्यासाला बसत ते थेट पहाटेपर्यंत. यावेळी ते फार थोडी झोप घेत असत, असे त्यांचे लंडनमधील वास्तव्यातील अत्यंत कठोर शिस्तीचे वेळापत्रक होते. संबंधित ग्रंथालय उघडण्याचे अगोदर ते ग्रंथालयाच्या दारात जाऊन ग्रंथालय उघडण्याची प्रतीक्षा करत असत. ग्रंथालय उघडले की, ते हवे ते ग्रंथ व रिपोर्ट्स टेबलावर ठेवून वाचण्यास बसत. त्यांची ही ग्रंथसाधना सायंकाळपर्यंत चालत असे. त्या ग्रंथालयाचा एक विचित्र नियम असे, लायब्ररी बंद होईपर्यंत मिळालेल्या पुस्तकांवर विद्यार्थ्यांचा हक्क असे. यामध्ये नंतर आलेले विद्यार्थी यांना यातील पुस्तक हवे असेल तर ते मिळत नसे. नियमितपणे लवकर येऊन डॉ. बाबासाहेब ती पुस्तके आपल्या टेबलवर ठेवून वाचत असत. ग्रंथालयातील नोकर वर्ग त्यांचा ग्रंथवाचण्याचा अधाशीपणा पाहून कधी मिस्किलपणे हसत व त्यांना म्हणत, 'आतापर्यंतचा ग्रंथालयाच्या इतिहासात सकाळ ते संध्याकाळपर्यंत अभ्यास करणारा तुमच्यासारखा चैतन्यमय विद्यार्थी आमच्या पाहण्यात कधीच आला नाही आणि पुढे येईल असे वाटत नाही.' अशी वाहवा डॉ. बाबासाहेबांनी विदेशातही मिळवली. अशा या महामानवाचे दीन, दुःखी, वंचित, उपेक्षितांच्या कैवाऱ्याचे, भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मात्याचे ६ डिसेंबर १९५६ साली महापरिनिर्वाण झाले.

पुण्यातील कालवश झालेले शंकर मोतलिंग गुरुजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अंत्यदर्शनाला गेले होते. याबाबतीत मोतलिंग गुरुजी हयात असताना मी त्यांची मुलाखत घेतली होती. यावेळी त्यांनी बाबासाहेबांच्या जीवनातील भेटीचे व महापरिनिर्वाणाचे वर्णन केले. ते म्हणतात, "डॉ. बाबासाहेबांच्या अंत्यदर्शनासाठी मुंबईत माणसांची मुंग्यांसारखी गर्दी झाली होती." जणूकाही एकीकडे माणसांच्या लाटा तर दुसरीकडे समुद्राच्या लाटा अशी गर्दी झाली होती. ते पुढे बाबासाहेब आंबेडकर

यांच्याबद्दल अधिक विस्ताराने सांगत होते, "माझे मामा गेनबा थोरात हे दादरमधील सैतानी चौकीजवळ सिमेंटच्या चाळीत राहायचे. मला माझे वडील लहानपणी त्यांच्याकडे घेऊन गेले. तेव्हा मी दोन-तीन वर्षांचा असेल. मध्ये एक पाईपलाईन होती. त्याच्या बाजूच्या चाळीत बाबासाहेब राहायचे. त्यांना जाता-येता मी पाहत असे. ते जेव्हा जात, तेव्हा मी त्यांना वाकून हात जोडत असे. ते माझ्याकडे हसतहसत पाहून पुढे जायचे. त्यामुळे लहानपणी मला बाबासाहेबांना पाहण्याचा योग आला. नंतर १९४१ साली मी सातवी पास झालो. पुढे शिकण्यासाठी मुंबईला जावे लागले. काही दिवस मुंबईत नोकरी करण्याची संधीही मिळाली. १९४१ ते १९४८ या दरम्यान मी मुंबईत होतो. तेव्हा मुंबईला डॉ. बाबासाहेबांच्या अनेक सभा होत असत. डॉ. बाबासाहेबांच्या नव्हे पार्क, दामोदर हॉल, परळ इथे सभा होत असत. त्या सभेत डॉ. बाबासाहेब अत्यंत चांगला उपदेश करत. आपल्या लोकांना चांगले रहा, चांगले वर्तन करा, मांस खाणे सोडा, शिक्षण घ्या असे ते सांगायचे. प्रत्येक सभेला चार-पाच हजार लोक हमखास हजर असायचे. सभा झाली की मी त्यांच्या पाया पडत असे. अनेक लोक डॉ. बाबासाहेबांचे पाय धरत असत; पण ते त्यांना आवडायचे नाही. मुंबईला अनेकदा डॉ. बाबासाहेबांना पाहण्याचा योग आला. ही माझ्या जीवनातली फार मोठी संधी होती."

"१९५० नंतर मी पुण्यामध्ये महापालिकेत शिक्षक म्हणून रुजू झालो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अनेक सभा ऐकल्यामुळे माझ्यामधील कार्यकर्ता सदैव जागा असायचा. मी सातत्याने चळवळीमध्ये काम करीत होतो. लोकांचे प्रबोधन करणे, लोकांना शिक्षणासाठी प्रवृत्त करणे हे मी सदैव करीत असे. १९५४ मध्ये डॉ. बाबासाहेब देहूरोड पुणे येथे आले, तेव्हा मी चिखलवाडीतल्या शाळेत होतो. शाळेतल्या विद्यार्थ्यांचे मी एक

पथक तयार केले होते. हे पथक घेऊन घरातल्या सर्व माणसांसह मी तिथे पोहोचलो. माझ्या पथकात १५ मुले होती. सर्व समाज डॉ. बाबासाहेब येण्याची वाट पाहत होता. प्रचंड ऊन होते. त्या उन्हातही लोक डॉ. बाबासाहेबांच्या दर्शनासाठी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते. काही तासांनंतर एकच जयघोष झाला. तेव्हा डॉ. बाबासाहेबांचे आगमन झाले होते. समता सैनिक दल पळतच स्टेजकडे गेले. स्टेजच्या आजूबाजूला काठ्यांचा गराडा केला होता. लोकांनी प्रचंड बंदोबस्त ठेवला होता. डॉ. बाबासाहेब तेथे बराच वेळ थांबले व त्यांनी लोकांना उपदेश केला. हा कार्यक्रम संपल्यानंतर ते स्टेजरून खाली उतरले. तेथील कार्यकर्ते रोकडे, गायकवाड, हरीष चौरे या मंडळींनी बाजूलाच एका घरी डॉ. बाबासाहेबांसाठी चहापानाची व्यवस्था केली होती. तेथे त्यांना घेऊन गेले. डॉ. बाबासाहेब गाडीतून उतरल्यावर, 'अरे, मला इथे कुठे आणले? कसले चहापाणी, कशाला माझा वेळ घेता?' असे म्हणाले. तेव्हा त्यांच्या हातात पुस्तक होते. मला कार्यकर्त्यांनी मध्ये कोणी येऊ नये म्हणून दरवाजावर उभे केले होते. बरेच लोक डॉ. बाबासाहेबांच्या अवतीभवती होते. नंतर माझ्याच हस्ते डॉ. बाबासाहेबांना फराळ दिला. फराळ दिल्यानंतर मी त्यांचे वाकून दर्शन घेतले. तेव्हा त्यांनी माझ्या डोक्यावर हात ठेवला व मला म्हणाले 'तुम्ही काय करता?' मी म्हणालो 'शिक्षक आहे'. तेव्हा ते म्हणाले, 'अधिक ज्ञान कमवा, ज्ञानी व्हा व ज्ञान द्या.' १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूरला धम्मदीक्षेचा कार्यक्रम होता. डॉ. बाबासाहेब या कार्यक्रमाच्या पूर्वतयारीसाठी खूप ठिकाणी फिरले. डॉ. बाबासाहेबांनी दीक्षेसाठी काही फॉर्म तयार केले होते. त्याची किंमत १ रु. होती. आम्ही पूर्ण पुणे शहरात धम्मदीक्षेचा प्रचार केला. भेंडारे, गायकवाड, डी. बी. सोनवणे व २८ मंडळांच्या कार्यकर्त्यांनी खडकीमध्ये मोठी सभा घेऊन नागपूरला धर्मांतर करण्याचा निर्णय घेतला. डॉ. बाबासाहेबांचे मला अनेकदा दर्शन

झाले. डॉ. बाबासाहेब तेव्हा एकदम भारदस्त दिसत. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व राजबिंडे होते. ते बी.सी. कांबळेंना अभ्यासाबद्दल सांगायचे. अभ्यास कसा करायचा तर तो बेंबीच्या देठापासून. अरे, शेंडीला गाठ बांधून ती खुंटीला टांगायची आणि अभ्यास करताना झोप आली की, शेंडी ताणली जाईल आणि आपोआप झोप उडेल.' अशी डॉ. बाबासाहेबांची अभ्यासाबद्दलची तपश्चर्या होती. नंतर अहिल्याश्रम पुणे येथेही वकिलांची सभा डॉ. बाबासाहेबांनी घेतली होती. तेथेही जाण्याचा योग आला.

“शेवटचा प्रसंग म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महापरिनिर्वाण झाले तेव्हा मी चिखलवाडीत राहायला असे. त्यांच्या महापरिनिर्वाणाची बातमी कळली तेव्हा मी खडकीत होतो. खडकीतून रडतच घरी आलो. चिखलवाडीतील दोन तीन मंडळांना एकत्र केले. बी.एस.रणपिसे, परशुराम गायकवाड, डी.बी. सोनवणे आणि मी सर्व मुंबईला गेलो. मुंबईत पोहोचल्यानंतर जिकडे तिकडे माणसेच माणसे दिसत होती. जणू एकीकडे समुद्राच्या लाटा तर दुसरीकडे माणसांच्या लाटा. डॉ. बाबासाहेबांचे अंत्यदर्शन घेण्यास आलेल्या लोकांचा आक्रोश भयानक होता. अनेक लोक रडत होते. यापूर्वी मी १९३५ ला डॉ. बाबासाहेबांच्या धर्मपत्नी रमाई यांच्या अंत्ययात्रेला गेलो होतो, तेव्हाही अनेक लोक मुंबईला आले होते. तेव्हाही डॉ. बाबासाहेब यांना भेटण्याचा योग आला होता. रमाईच्या मृत्यूनंतर डॉ. बाबासाहेब खूप निराश होते. संसार चक्रातून ते बाहेरच पडणार होते तेव्हा कार्यकर्ते म्हणाले, 'बाबासाहेब तुमच्याशिवाय आम्हाला कोण आहे' मग डॉ. बाबासाहेब सावरले. तेव्हाची घटनाही गंभीर होती. डॉ. बाबासाहेबांच्या अंत्ययात्रेला जी गर्दी होती. तेवढी गर्दी मी पुन्हा कधीही अनुभवली नाही.”

आकाशवाणीच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन

जीवनप्रकाश माळवी

☎ ९६३७१६८६९३

शहरी व ग्रामीण भागातील समाजाच्या सर्व घटकांतील मुला-मुलींना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे, हे शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. एका दुर्गम भागातील कनिष्ठ महाविद्यालयात नव्याने रुजू झालेल्या शिक्षकांनी आकाशवाणीसारख्या माध्यमाचा वापर करून दुर्गम-अति दुर्गम भागातील मुला-मुलींना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी जी कल्पकता दाखवली, त्यामुळे त्यांच्या उद्दिष्टपूर्तीत ते कसे यशस्वी झाले, या संदर्भातील माहिती प्रस्तुत लेखात देण्यात आली आहे.

कदाचित हे कोणास खरे वाटणार नाही पण गगनबावडा तालुक्यातील आमच्या आनंदी कला, वाणिज्य व विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालयाचे कोल्हापूर आकाशवाणीवर सहा विविध रंगी समाजप्रबोधनात्मक कार्यक्रम यशस्वीपणे पार पडले. लेक वाचवा, असा लढला गेला स्वातंत्र्यलढा, योगप्रसारातील तरुण वर्गाची भूमिका, स्वच्छ भारत अभियान, सौंदर्य गगनगडाचे, लोकमान्य टिळक पुण्यदिन या विषयांवर दोन-दोन भागांत युवावाणी सदरात हे कार्यक्रम पार पडले. ते संपूर्ण जिल्हाभर प्रसारित झाले. या कार्यक्रमांमध्ये सहभागी झालेल्या इयत्ता ११ वी व १२ वी कला, वाणिज्य व विज्ञान विभागाच्या मुलींना खरं वाटत नव्हतं; कारण एका अतिदुर्गम भागातील महाविद्यालयाची आकाशवाणी कार्यक्रमाची एक वेगळी ओळख या ठिकाणी निर्माण झाली होती. आनंदी ज्युनिअर कॉलेज म्हणजे आकाशवाणीवर कार्यक्रम सादर करणारे महाविद्यालय असा आमचा नावलौकिक संपूर्ण जिल्ह्यात झाला.

कोल्हापूर शहरापासून कोकणच्या दिशेला ५५ किमी अंतरावर गगनबावडा तालुका आहे. पावसाळ्यात चार महिने गडद पांढऱ्या रंगाची धुक्याची चादर, तीही चोवीस तास. त्यातच कोसळणारा मुसळधार पाऊस. गर्द, घनदाट जंगलाचा परिसर, पश्चिम दिशेला हजारो फूट खोल दऱ्या आणि गगनबावड्याच्या दिशेने तोंड करून उभे राहिल्यास डाव्या बाजूला करूळ घाट व उजव्या बाजूला भुईबावडा घाट आणि बरोबर समोर हजारो फूट उंचीवर गगनगिरी महाराजांचा आश्रम. अशी या निसर्गाची मुक्त उधळण झालेल्या गावात मी कनिष्ठ महाविद्यालयाचा राज्यशास्त्र विषयाचा शिक्षक म्हणून १६ जून २०१६ ला हजर झालो. या गावात शालेय जीवनातील दोन वर्षे घालवली असल्याने तिथला प्रचंड पाऊस, धुकं माझ्यासाठी काही नवीन नव्हतं. माझे विद्यार्थी व विद्यार्थिनी पावसाळ्यात तालुक्यातील विविध गावे, वाड्या-वस्त्यांमधून येत असत. परिसर संपूर्ण जंगलाचा, प्रचंड पाऊस व धुक्यातून ही मुले अगदी कंबरेएवढ्या पाण्यातून कॉलेजला येत असत. त्यांची शिकण्याची जिद्द पाहून मला खूप बरंही वाटलं आणि मनात थोडं वाईटही वाटलं. इयत्ता ११ वीच्या वर्गात शिकवताना मी मुलांसमोर आकाशवाणी कार्यक्रमाबद्दल बोलून दाखवलं. सुरुवातीला मुली घाबरल्या; पण आपण आकाशवाणीवर बोलणार व आपला आवाज आकाशवाणीद्वारे संपूर्ण जिल्हाभर ऐकवला जाणार या विचाराने इयत्ता ११ वीच्या कला, वाणिज्य व विज्ञान विभागाच्या एकूण सहा मुली तयार झाल्या. कोल्हापूर आकाशवाणीवर युवावाणी या सदरात 'लेक वाचवा' हा समाजप्रबोधनात्मक कार्यक्रम करण्याचे निश्चित ठरले. कॉलेजचे तास संपल्यानंतर मी मुलींकडून

तयारी करून घेत होतो. मुलींना सुरुवातीला थोडीफार भीती वाटत होती; पण मी मागे खंबीर उभा असल्याने मुली निश्चित होत्या. प्राचार्यांच्या परवानगीने पुढील कार्यवाही पूर्ण झाली आणि कोल्हापूर आकाशवाणीने कार्यक्रमाच्या ध्वनिमुद्रणाची तारीख कळविली. मी माझ्या सहा विद्यार्थिनींना घेऊन ठरलेल्या दिवशी सकाळी ठीक ९:०० वाजता कोल्हापूर आकाशवाणीवर पोहोचलो. ध्वनिमुद्रणासाठी सर्व मुलींना स्टुडिओमध्ये घेण्यात आले. एक एका विद्यार्थिनींना मनोगत रेकॉर्डिंगसाठी स्टुडिओमध्ये घेतलं जात होतं. समूहगीत, समूह चर्चा आणि मनोगते, असे रेकॉर्डिंग होत होते. वाक्य चुकले की पुन्हा रिपीट करावे लागायचे, त्यामुळे वेळ लागत होता. उर्वरित मुलींचा दुसऱ्या रूममध्ये बसून आपापल्या मनोगत वाचनाचा सराव मी घेत होतो; पण नंतर मात्र मुलींमध्ये आत्मविश्वास वाढला आणि न डगमगता त्यांनी ध्वनिमुद्रण पूर्ण केले. 'लेक वाचवा' हा आमच्या महाविद्यालयाचा पहिला आकाशवाणी कार्यक्रम. एका दुर्गम भागातील महाविद्यालयाने हा कार्यक्रम यशस्वी करून दाखवला. 'लेक वाचवा' या आकाशवाणी कार्यक्रमाचे ध्वनिमुद्रण १० नोव्हेंबर २०१६ ला कोल्हापूर आकाशवाणी केंद्रावर पार पडले, तर या कार्यक्रमाचे प्रसारण रविवार दिनांक १३ नोव्हेंबर २०१६ रोजी रविवारी संध्याकाळी ७:३० वाजता युवावाणी या सदरात करण्यात आले. अशाच प्रकारे 'असा लढला गेला स्वातंत्र्यलढा', या कार्यक्रमाचे ध्वनिमुद्रण ३ ऑगस्ट २०१७ ला पूर्ण झाले, तर त्याचे प्रसारण दोन भागांमध्ये १३ व २० ऑगस्ट या दोन रविवारी संध्याकाळी ७:३० वाजता युवावाणी या सदरात करण्यात आले.

यानंतर लगेचच तिसऱ्या कार्यक्रमाचे नियोजन झाले. योग प्रसारातील तरुण वर्गाची भूमिका, स्वच्छ भारत

अभियान, सौंदर्य गगनगडाचे, हा कार्यक्रमही आकाशवाणीवर यशस्वीरीत्या पूर्ण झाला. अशी आमच्या महाविद्यालयाची आकाशवाणी कार्यक्रमांची एक मालिकाच सुरू झाली. या नंतर मी आकाशवाणीवर पुढील कार्यक्रमाचे आयोजन केले. कार्यक्रमाचा विषयच होता 'लोकमान्य टिळक पुण्यतिथी'. या कार्यक्रमाचे ध्वनिमुद्रण दिनांक २३ जुलै २०१८ रोजी कोल्हापूर आकाशवाणीवर पार पडले, तर प्रसारण नेहमीप्रमाणेच युवावाणी या सदरात अनुक्रमे दोन रविवारी संध्याकाळी ७:३० वाजता करण्यात आले. या आकाशवाणी कार्यक्रमांमुळे आमच्या महाविद्यालयाचे कौतुक संपूर्ण जिल्हाभरातून होऊ लागले. या आकाशवाणी कार्यक्रमांच्या मालिकांमुळे महाविद्यालयाचा सांस्कृतिक विभाग आपोआपच माझ्याकडे आला.

सांगायला खूप आनंद होतोय आम्ही आकाशवाणीचे ब्रॅण्ड ठरलो; कारण या अतिदुर्गम तालुक्यातील चारीही बाजूंनी जंगलांनी वेढलेल्या, पावसाळ्यात गुडघाभर पाण्यातून दाट धुक्यातून कॉलेजला येणाऱ्या मुलींना स्वप्नातसुद्धा वाटलं नव्हतं, की आम्हाला आकाशवाणीच्या स्टुडिओत जायला मिळेल, आमचा आवाज संपूर्ण जिल्हाभर पोहोचेल. त्या मुलींच्या पालकांना तर खूप अभिमान वाटत होता. अध्यापनाच्या माध्यमातून प्रसारमाध्यमाच्या साहाय्याने महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांना सोबत घेऊन आकाशवाणीवर समाजप्रबोधनात्मक कार्यक्रम करत असल्याचा व मी त्याचा समन्वयक म्हणून काम करत असल्याचा मला खूप अभिमान वाटतो. अतिदुर्गम भागातील जास्तीत-जास्त मुलामुलींना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याचे माझे प्रयत्न नेहमीच सुरू राहणार आहेत आणि यासाठी महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ यांनी प्रोत्साहन द्यावे, एवढी माफक अपेक्षा.

जीवनस्पर्शी शिक्षण

संपत गर्जे

☎ ९४०३३५८२२२

आदणीय साने गुरुजींनी अमळनेरच्या 'प्रताप' हायस्कूलमध्ये मुलांना फक्त पुस्तकातले धडे शिकवले नाहीत, तर छात्रालयातील आजारी मुलांची त्यांनी शुश्रूषा केली. त्यांचे कपडे धुतले. त्यांची पत्रे लिहून दिली. त्यांची फी भरली. त्यांना गोष्टी सांगितल्या, तेव्हा मुलांना जे मिळाले, ते जीवनस्पर्शी शिक्षण होते. या शिक्षणात देणारा आणि घेणारा दोघेही रमलेले असतात. देणाऱ्यालाही आपण काही विशेष देत आहोत असे वाटत नाही. अत्युच्च पातळीवरील ही देवघेवीची प्रक्रिया अत्यंत आनंदाने चालवलेली असते. देणाऱ्यालाही आनंद आणि घेणाऱ्यालाही आनंद.

आपण आपल्या सोयीसाठी शिक्षणाचे काही भाग पाडलेले आहोत. बालवाडी शिक्षण, प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण, महाविद्यालयीन शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण अशी नावे त्याला दिली आहेत. शिक्षण ही अखंड व अनंत काळ चालणारी क्रिया आहे. खरं म्हणजे शिक्षण हे मोजता येत नाही. तरीही शिक्षणशास्त्रात आपण विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाचे मूल्यमापन करतो आणि त्याला गुण (Marks) किंवा श्रेणी (Grades) देत असतो. हे मूल्यमापन परिपूर्ण असतेच असे नाही. विद्यार्थी घेतलेल्या ज्ञानाचे उपयोजन करील तेव्हाच त्या ज्ञानाचे मूल्यमापन करता येईल.

एखाद्या विद्यार्थ्याने 'आईची थोरवी' या विषयावर उत्कृष्ट निबंध लिहिला आणि उत्तम गुण मिळवले, तरी प्रत्यक्ष जीवनात तो आपल्या आईशी कसा वागतो, हे अधिक महत्त्वाचे ठरते. चार प्रमाणपत्रे मिळविली म्हणजे खरे शिक्षण घेतले असे तरी म्हणता येईल काय? म्हणून खरे शिक्षण तेच की जे जीवनाला स्पर्श करते. गांधीजींना आपण महात्मा म्हणतो; कारण जीवनाच्या अनुभवातून त्यांनी घेतलेले शिक्षण जीवनस्पर्शी होते आणि उभ्या जगाला त्याचा प्रत्यक्ष प्रत्यय आला. कुष्ठरोग्यांची सेवा करताना गांधीजींना त्यांची बॅरिस्टरची पदवी आड आली नाही. अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यासाठी त्यांनी आयुष्य वेचले.

शिक्षणाची ही प्रक्रिया शाळेतून सुरू होत नसून, आईच्या गर्भात असल्यापासून सुरू होते, असे आधुनिक शिक्षणशास्त्रज्ञ सांगतात; म्हणूनच सांदिपनी ऋषींच्या आश्रमात शिकत असलेल्या भगवान श्री कृष्णांनी गुरुवर्यांचा निरोप घेताना एकच मागणी केली, ती म्हणजे 'मातृहस्तेन भोजनम्'. मला शेवटपर्यंत आईच्या हातचे जेवण मिळावे; आईच्या हातचे शिजवलेले अन्न हे फक्त अन्न नसते तर ते अन्न वात्सल्याने, प्रेमाने, आपुलकीने, मायेने तयार केलेले असते. भगवंतांनासुद्धा शेवटपर्यंत त्यांच्या मातेने भोजन दिले. तेही स्वहस्ते शिजवलेले. 'मातृमुखेन भोजनम् तसेच मातृमुखाने शिक्षणम्.' असे म्हणणे योग्य होईल.

राजमाता जिजाबाई या छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गुरू होत्या. राजमाता जिजाबाईंनी

बालशिवाजी महाराजांना रामायणातल्या, महाभारतातल्या गोष्टी सांगितल्या. त्या केवळ गोष्टीच नव्हत्या तर ‘मातृमुखाने शिक्षण’ होते आणि हे शिक्षण छत्रपती शिवाजी महाराजांना आयुष्यभर पुरले. राजमाता जिजाबाईंनी बालशिवाजी महाराजांना भीमाची गोष्ट सांगितली. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी भीमातील ‘शक्तीची’ उपासना केली. राजमाता जिजाबाईंनी बालशिवाजी महाराजांना अर्जुनाच्या गोष्टी सांगितल्या. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अर्जुनातील ‘पराक्रम’ घेतला. राजमाता जिजाबाईंनी बालशिवाजीला धर्मराजांच्या गोष्टी सांगितल्या. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी धर्मराजातील ‘धर्म आणि सत्य’ हे गुण घेतले. राजमाता जिजाबाईंनी बालशिवाजी महाराजांना दानशूर कर्णाची गोष्ट सांगितली. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी कर्णाकडून ‘दातृत्व’ घेतले. राजमाता जिजाबाईंनी बालशिवाजी महाराजांना भीष्माचार्यांच्या आणि त्यांच्या भीष्मप्रतिज्ञेच्या गोष्टी ऐकवल्या आणि छत्रपती शिवाजी महाराजांनी ‘हिंदवी स्वराज्य’ स्थापण्याची भीष्मप्रतिज्ञा केली; म्हणून राजमाता जिजाबाई या छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या खऱ्या गुरूच होत्या.

आजचे शिक्षण हे बरेचसे पुस्तकी आहे आणि ते पोटाचा प्रश्न सोडवू शकत नाही, असा आक्षेप घेतला जातो; परंतु ते सर्वस्वी खरे नाही. मात्र आपण घेतलेल्या शिक्षणाने पोटाचा प्रश्न सुटला पाहिजेच; पण ते राष्ट्रार्थी आणि समाजार्थीसुद्धा असले पाहिजे. मुळात आपण घेत असलेले शिक्षण आपल्या आवडीचे असले पाहिजे आणि ते समाजोपयोगीही असले पाहिजे. त्या शिक्षणातून समाजाची सेवाही व्हावी आणि ते उत्पादकही असावे. बऱ्याच वेळा ज्ञान आणि कर्म यांची फारकत होते. ज्ञानी माणसाला काम

करायला आवडत नाही आणि काम करणाऱ्याकडे कामाचे बऱ्याच वेळा सखोल ज्ञान नसते. ग्रामीण भागात शेतीत राबणारा शेतकरी भरपूर काबाडकष्ट करतो, पण शेतीशास्त्राचे अद्ययावत ज्ञान त्याच्याजवळ नसते. जमिनीचा पोत, पाण्याची उपलब्धता, हवामानाचा अंदाज, आधुनिक तंत्रज्ञान याचा वापर करून कोणते पीक घ्यावे ते कळत नाही आणि ज्याला कळते तो शेतकीतज्ञ शेततीत पाय टाकायला तयार नसतो. मग त्याच्या पुस्तकी ज्ञानाचा फायदा काय?

एका विद्यार्थ्याला विचारले की, “बाळ, तू काय करतोस?” तर तो उत्तर देतो, “मी शिकतो.” एका शिक्षकाला विचारले, “तुम्ही काय करता?” तर ते म्हणाले, “मी शिकवतो.” पण ‘शिकतो’ व ‘शिकवतो’ ही ढोबळ उत्तरे झाली. नक्की काय ‘शिकता’ व नक्की काय ‘शिकवता’ याचे स्पष्टीकरण कोणी देत नाही. कोणी म्हणतात पुस्तक शिकवतो. कोणी म्हणतात, पुस्तकातील धडे, कविता शिकवतो. कोणी म्हणतात, अभ्यासक्रम पूर्ण करतो; पण असे कोणीही म्हणत नाही की मी स्वयंपाक बनवायला शिकवतो. मी कपडे शिवायला शिकवतो. मी जोडे बनवायला शिकवतो, मी मशीन दुरुस्त करायला शिकवतो. काय शिकवता या प्रश्नाचे उत्तर असे व्यावहारिक आले पाहिजे; पण मी ‘शिकतो’ हे विद्यार्थ्यांचे म्हणणे व मी ‘शिकवतो’ हे शिक्षकांचे म्हणणे व्यावहारिक नाही. शिक्षक नसतानाही मुले शिकतच असतात. एखादा मुलगा अठरा वर्षांचा झाला. आपण त्याला मतदानाचा अधिकार दिलाय. लोकशाही समाजजीवनातील तो एक महत्त्वाचा घटक आहे. समजा त्याने औपचारिक शिक्षण अजिबात घेतले नाही. तो कोणत्याही शाळेची पायरी चढला

नाही. त्याला लिहिता-वाचता येत नाही. तरीही आपण त्याला मतदान करू देतो. त्याचा मतदानाचा हक्क मान्य करतो; कारण त्याने जरी चार भिंतीच्या आत शिक्षण घेतले नसले तरी निसर्गाच्या, समाजाच्या विशाल शाळेत तो शिकला आहे. अठरा उन्हाळे, अठरा हिवाळे आणि अठरा पावसाळे त्याने पाहिले आहेत, अनुभवले आहेत. हेही शिक्षण काही कमी महत्त्वाचे नाही. प्रत्यक्ष निसर्गाच्या सान्निध्यात त्याने शिक्षण घेतले आहे. जमीन, पाणी, हवा, डोंगर, दऱ्याखोरी, आकाश यांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतला आहे. असे निसर्गाच्या शाळेत घेतलेले शिक्षण दुबळे कसे असेल? आणि शिक्षण काय फक्त चार भिंतीच्या आत मिळते? ते तर सर्वत्र आणि सदा सर्वकाळ मिळते. ते पुस्तकातून मिळते, तसे अनुभवातून मिळते. ते निसर्गाकडून मिळते. तसे आईकडूनही मिळते. फार काय सांगावे ते तुरुंगातही घेता येते. १९३२ साली आचार्य विनोबाजींनी धुळ्याच्या तुरुंगात असताना कैद्यांसाठी गीतेवर प्रवचने दिली. अठरा अध्यायांवर अठरा प्रवचने झाली. दर रविवारी सकाळी नऊ ते अकरा असा तो प्रवचनांचा कार्यक्रम पार पडे. ती प्रवचने ऐकून गुन्हेगार कैद्यांचे कान आणि मने तृप्त झाली. ती तुरुंगातील शाळाच होती म्हणा ना! प्रवचने ऐकून कैद्यांना जीवनाचा खरा अर्थ उमगला आणि केलेल्या चुकीचा पश्चात्ताप झाला. म्हणून म्हणावेसे वाटते की शिक्षण ही अनंत काळ चालणारी प्रक्रिया आहे आणि शिक्षण हे सदा सर्वकाळ सर्वत्र मिळते.

खरे शिक्षण केव्हा मिळाले समजावे, तर जेव्हा ते जीवनात, जगण्यात उतरेल तेव्हा. 'नेहमी खरे बोलावे', 'नेहमी खरे बोलावे' असे हजार वेळा तोंडाने म्हणून किंवा वहीत लिहून मुलगा खरे बोलत

नाही. तर आई-वडिलांच्या प्रत्यक्ष आचरणातून खरे बोलण्याचे धडे जेव्हा त्याला मिळतात, तेव्हाच त्याला खरे शिक्षण मिळते. ते शिक्षण चिरकाल टिकणारे असते आणि जीवनाला उपयोगी पडते; म्हणून मुलांना असे जीवनस्पर्शी शिक्षण मिळाले पाहिजे.

आदणीय साने गुरुजींनी अमळनेरच्या 'प्रताप' हायस्कूलमध्ये मुलांना फक्त पुस्तकातले धडे शिकवले नाहीत, तर छात्रालयातील आजारी मुलांची आईच्या प्रेमाने शुश्रूषा केली. त्यांचे कपडे धुतले. त्यांची पत्रे लिहून दिली. त्यांची फी भरली. त्यांना गोष्टी सांगितल्या, यातून मुलांना जे मिळाले, ते जीवनस्पर्शी शिक्षण होते. या शिक्षणात देणारा आणि घेणारा दोघेही रमलेले असतात. देणाऱ्यालाही आपण काही विशेष देत आहोत असे वाटत नाही. अत्युच्च पातळीवरील ही देवघेवीची प्रक्रिया अत्यंत आनंदाने चालवलेली असते. देणाऱ्यालाही आनंद आणि घेणाऱ्यालाही आनंद.

मुले क्रीडांगणावर खेळत असतात, तेव्हा ती खेळात रमलेली असतात. खेळताना त्यांना आनंद होतो, पण या आनंदाबरोबर व्यायामही होतो. खेळातला आनंद आणि खेळामुळे व्यायाम ह्या दोन्ही क्रिया एकाच वेळी अनुभवता येतात; पण मुले 'आता आपला व्यायाम होणार आहे, आता आपण खेळूया.' असे म्हणून खेळत नाहीत. आनंददायी शिक्षणाचेही तसेच असते. शिकताना आनंद तर मिळतोच, पण ज्ञानही मिळते. जीवनस्पर्शी शिक्षण हे आनंददायी असते; म्हणूनच युगोस्ताव्हियाच्या रहिवाशी असलेल्या आदरणीय 'मदर तेरेसा' भारतात स्थायिक होतात. अनाथांची सेवा करतात. दीनदुबळ्यांचे अश्रू पुसतात. तेथे जात, धर्म, पंथ, वंश, देश, वेष, भाषा असले

काहीही आडवे येत नाही. हेच खरे जीवनस्पर्शी शिक्षण! स्वतःसाठी आणि स्वतःच्या कुटुंबासाठी कोणीही जगेल; पण शेजाऱ्यांसाठी, दुसऱ्यांसाठी, समाजासाठी, राष्ट्रासाठी, दीनदुबळ्यांसाठी जगणे, हेच खरे जगणे, हेच खरे शिक्षण. अशा जीवनस्पर्शी शिक्षणाची आज देशाला गरज आहे. जे शिक्षण आम्हाला महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक, मदर तेरेसा, स्वामी विवेकानंद, डॉ. बाबा आमटे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, साने गुरुजी, धोंडो केशव कर्वे, बाजी प्रभू देशपांडे, तानाजी मालुसरे यांनी आणि अशा कितीतरी लोकांनी दिले, ते प्रत्यक्ष जीवनाच्या क्षेत्रात दिले. अशा जीवनस्पर्शी शिक्षणाने देश मोठा होतो आणि मानवतेची महानता वाढते. अशा मानवतावादी शिक्षणाची आम्हाला गरज आहे.

आचार्य विनोबा म्हणतात, “शिक्षक आणि मुले दोघेही एकमेकांच्या आचरणापासून शिकत असतात, दोघेही विद्यार्थीच आहेत. जे दिले जात नाही ते शिक्षण, जे घेतले जाते, ज्याचा हिशोब ठेवला जाऊ शकतो, किंवा ज्याची काही नोंद ठेवली जाऊ शकते, ते शिक्षण नाही. शिक्षणाची मोजदाद करता येत नाही. जीवनच शिक्षण आहे. कॅलरीचा खरा हिशोब कागदावर नव्हे, शरीरावर दिसून येतो. जे अनुभवले, खाल्ले, पचले, रक्तात मुरले तेच शिक्षण.

पुस्तकात अक्षरे असतात, त्यामुळे पुस्तकांच्या संगतीने जीवन सार्थक करण्याची आशा व्यर्थ आहे. ‘बोलाचीच कढी, बोलाचाच भात। जेवूनिया तृप्त। कोण झाला?’ हा सवाल मार्मिक आहे. कवीने म्हटल्याप्रमाणे बुकातली विहीर बुडवीतही नाही आणि बुकातली होडी तारीतही नाही. ‘अश्व’ म्हणजे ‘घोडा’ असे कोशात लिहिलेले असते. मुलांना

वाटते, ‘अश्व’ शब्दाचा अर्थ कोशात दिलेला आहे. पण ते खरे नव्हे. अश्व शब्दाचा अर्थ कोशाच्या बाहेर तबेल्यात बांधून ठेवला आहे. तो कोशात मावणे शक्य नाही. ‘अश्व’ म्हणजे ‘घोडा’ हे कोशातले वाक्य इतकेच सांगते – ‘अश्व शब्दाचा तोच अर्थ आहे जो घोडा शब्दाचा अर्थ आहे.’ तो कोणता? तबेल्यात जाऊन पहा. कोशात नुसता पर्यायी शब्द दिलेला असतो. पुस्तकात अर्थ राहत नाही, अर्थ सृष्टीत राहतो, हे जेव्हा उमजेल, तेव्हा खऱ्या ज्ञानाची चव कळेल.”

बाबा आमटे हे वरोऱ्याला वकील म्हणून काम करीत होते. ते घरचे सधन होते. मोठे जमीनदार होते. त्यांना गांधीजींचे विचार आवडत होते. एके दिवशी रस्त्याने जात असताना अचानक पाऊस सुरू झाला. ते पावसात सापडले. तर त्याचवेळी रस्त्याच्या कडेला एक कुष्ठरोगी पावसात भिजत होता. त्याची हातापायाची बोटे झडली होती. त्यातून रक्त, पू वाहत होते. बाबा आमटे यांना ते दृश्य पाहून शिसारी आली. घृणाही वाटली. ते तसेच पुढे गेले. पुढे गेल्यावर क्षणभर थांबले. मनात विचारांचा कल्लोळ सुरू झाला. ‘मी स्वतःला गांधी विचारांचा पाईक समजतो, मग माझ्यासारख्याच असलेल्या त्या माणसाची मला शिसारी का यावी?’ बाबांच्या मनाला आतून स्पर्श झाला. त्यालाच आपण ‘जीवनस्पर्श’ म्हणतो. त्या प्रसंगापासून त्यांच्या जीवनाची दिशाच बदलली. ते अंतर्बाह्य बदलून गेले. त्यातूनच पुढे कुष्ठरोग्यांसाठी ‘आनंदवन’ उभे राहिले. या प्रसंगातून बाबांना जे शिक्षण मिळाले, ते जीवनस्पर्शी शिक्षण होते. असे जीवनस्पर्शी शिक्षण मिळण्यासाठी अंतरीचा ज्ञानदिवा सतत तेवत ठेवायला लागतो.

संत रविदास जी का साहित्य और सामाजिक परिवर्तन

दिनानाथ पाटील

☎ ९०२९२४१८५५

अपने विचार तथा रचनाओंके माध्यमसे सामाजिक कुरीतियाँ, धर्मांधता, अंधविश्वास तथा अस्पृश्यता इनके खिलाफ आवाज उठानेवाले एक महान मानवतावादी संत रविदासजी के कार्य तथा रचनाओंके संबंधमे यह लेख है।

संत रविदास जी का साहित्य और सामाजिक परिवर्तन भारत देश की संस्कृति को संवर्धित एवं सुरक्षित रखने में भक्ति काल के संत महात्माओं की भूमिका महत्त्वपूर्ण रही है। कई संत महात्माओं ने मध्यकालीन भक्ति आंदोलन में समाज को दिशा दिखाना और मार्गदर्शन करने का कार्य किया। इन्हीं भक्तिकाल के संत महात्माओं में एक मानवतावादी संत- संत रविदास जी।

संत रविदास के कुल १२ नाम मिलते हैं - रैदास, रयदास, रुइदास, रूईदास, रयिदास, रोहिदास, रोहितास, रहदास, रामदास, रमादास, रविदास, और हरिदास किंतु सामान्य रूप से उनका प्रचलित नाम रैदास और रविदास ही है।

संत रविदास जी ने तत्कालीन समाज में व्याप्त सामाजिक कुरीतियाँ, धर्मांधता, वर्ण व्यवस्था, अंधविश्वास और अस्पृश्यता के खिलाफ आवाज बुलंद की। भारतवर्ष में सदियों से चली आ रही वर्ण व्यवस्था ने यहां की जनता के साथ अन्याय किया है। वर्ण व्यवस्था से आगे चलकर जाति व्यवस्था का जन्म हुआ। प्रारंभ में ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र यह वर्ण व्यवस्था कार्यप्रणाली पर आधारित थी और वह कठोर ना होकर कार्य अनुसार बदलती रहती

थी किंतु समय उपरांत यह व्यवस्था जन्म पर आधारित बन गई। इस व्यवस्था के सुधार के लिए संत रविदास जी कहते हैं - ऐसा चाह राज में, मिलै सवन को अंत। छोड़ बड़ो सब सम बसै, रविदास रहे प्रसन्न।

भक्ति काल के संत रविदास जी का जन्म १५वीं सदी में हुआ जब पूरा भारत वर्ष सामाजिक, राजनीतिक और धार्मिक संकटों का सामना कर रहा था। देश में सामंतवादी व्यवस्था और जागीरदारों का वर्चस्व था। इसीलिए इस युग को सामंतवादी और रूढ़िवाद का युग कहा जाता है मध्य काल के इस युग में सामाजिक और धार्मिक कुरीतियों के साथ साथ धर्मांधता, छुआछूत, संपूर्ण समाज में व्याप्त हो चुकी थी। इसी अवस्था को सामान्य जन अपने जीवन का अभिन्न अंग समझने लगे थे। मंदिरों के प्रवेशद्वार निम्न जाति के लोगों के लिए बंद कर दिए गए थे। विदेशी आक्रमणकारियों द्वारा भारत देश की संपत्ति दोनों हाथों से लूटी जा रही थी, धार्मिक स्थलों का विध्वंस हो रहा था। धर्म परिवर्तन बड़े प्रमाण में चल रहा था। भारत देश की सामाजिक, धार्मिक और राजनीतिक स्थिति पूरी तरह गड़बड़ा चुकी थी।

इस ध्वस्त हो चुके मध्ययुग को स्वर्णिम समय में बदलने का श्रेय अगर किसी को जाता है तो वह है- संत रविदास जी। संत शिरोमणि रविदास जी ने मध्यकाल की संत परंपरा का निर्वाह करते हुए तत्कालीन समाज को जाति- धर्म के आधार पर पनपती कुरीतियोंसे बाहर निकालने का काम किया परिणाम स्वरूप प्रत्येक मनुष्य अपने जीवन के सच्चे लक्ष्य की प्राप्ति कर सके।

मानवतावादी प्राणधारा के उन कवियों में से संत रविदास जी एक थे जो मध्य युग की व्यवस्था से परेशान हो चुके लोगों को देख पढ़कर अपने ज्ञान के बल पर प्रदर्शन कर रहे थे। अपने काव्य के माध्यम से समाज में चल रही बुरी प्रथाएं, जाति भेद, धर्मांधता, अंधविश्वास, छुआछूत ऐसी कुरीतियों पर उन्होंने कठोर प्रहार किया।

संत रविदास की कठोर समय पालन की प्रवृत्ति और मीठे व्यवहार के कारण उनके आजू-बाजू के लोग हमेशा प्रसन्न एवं खुश रहते थे। मूलतः जन्म गुणों से ही संत रविदास दयालु और परोपकारी थे। लोगों की मदद करना उनका स्वभाव था। इसी कारण साधु संतों की सेवा एवं मदद करने में उन्हें जीवन आनंद मिलता था। वे अपना परंपरागत जूते सिलाने का काम करते और बचा हुआ समय वह ईश्वर भजन एवं साधु संतों के साथ बिताया करते थे।

उनके जीवन की एक घटना से उनके स्वभाव का दर्शन होता है। एक समय की बात है— किसी एक पर्व पर आस-पड़ोस के लोग गंगा स्नान के लिए जा रहे थे। संत रविदास जी के शिष्यों में से ही किसी ने उनको भी गंगा स्नान के लिए चलने का आग्रह किया। तब उन्होंने कहा कि गंगा स्नान के लिए मैं भी जरूर आता परंतु स्नान पर चलते समय मेरा मन यह जूते ग्राहक को समय पर देने के काम में लगा रहेगा तो पुण्य की प्राप्ति कैसे होगी? मेरा मन जूते समय पर सिलाने के काम में लगा है और यही मेरा काम है, तो मन की बात छोड़ मैं कैसे दूसरा काम कर सकता हूं अगर मेरा मन सही है तो यह कठौते के जल में ही गंगा स्नान का पुण्य प्राप्त हो सकता है। ऐसा कहा जाता है कि संत रविदास के इस प्रकार के बर्ताव के कारण ही यह कहावत प्रचलित हो गई कि “मन चंगा तो कठौती में गंगा।”

परमेश्वर गुणगान :- संत रविदास जी खुद मधुर और भक्ति पूर्ण भजनों की रचना करते थे और भक्ति भाव के साथ उन्हें सुनाते थे। वह मानते थे कि राम, कृष्ण, करीम, राघव आदि सभी एक ही ईश्वर के विभिन्न नाम हैं। ‘पुराण’ और ‘कुरान’, ‘वेद’ आदि ग्रंथों में भी ‘एक ही ईश्वर’ के गुणगान का वर्णन है –

“कृष्ण, करीम, राम, हरि हरी राम जब
लग एक न पेखा। वेद कतेब कुरान, पुरानन,
सहज एक नहीं देखा
चारों वेद के करे खंडौती।
न रैदास करे दंडौती॥”

संत रविदास जी का मानना था कि ईश्वर भक्ति के लिए सदाचार, दूसरों के हित की भावना और व्यवहार में सत्यता का पालन करना आवश्यक है। अभिमान का त्याग करके अन्य के साथ व्यवहार करना और शिष्टता के साथ विनम्रता के गुणों का विकास करने पर उन्होंने बल दिया। “कह रैदास तेरी भगति दूरी है, भाग बड़े सो पावै। तजि अभिमान मेटि आपा पर, पिपिलक हवै चुनि खावै ॥”

अर्थात् ईश्वर की भक्ति करना बड़े भाग्य से प्राप्त होता है। अभिमान का त्याग करने वाला व्यक्ति जीवन में सफलता प्राप्त करता है। जैसे— एक विशाल शरीर वाला हाथी चीनी के कणों को चुनने में असफल रहता है वहीं एक छोटे से शरीर वाली पिपिलिका (चींटी) उन्हीं कणोंको को सफलतापूर्वक चुन लेती है। ठीक इसी प्रकार कार्य एवं अभिमान को छोड़कर विनम्रता से किया हुआ आचरण ही मनुष्य को ईश्वर भक्त बना सकता है।

मानवीय मूल्य :- संत रविदास जी का सामाजिक लक्ष्य जन-जन का कल्याण एवं आध्यात्मिक लक्ष्य ब्रह्मानंद

को प्राप्त करना था। भक्ति काल के निर्गुण शाखा के एक श्रेष्ठ संत के रूप में संत रविदास जाने जाते हैं। संत रविदास जी ने समाज में व्याप्त बुरी रूढ़ियों और परंपराओं का विरोध किया और समाज में व्याप्त कुरीतियों को पूरी तरह नष्ट करने के लिए उन्होंने विभिन्न धर्म संप्रदाय जातियों में समन्वय स्थापित करने के लिए ज्ञान के आधार पर उन्हें मिथ्या सिद्ध किया। मानवीय मूल्यों का पक्ष लेते हुए संत रविदास जी ने सामान्य जनों में निर्गुण भक्ति का संचार किया। संत रविदास जी संसार के सभी वर्गों को 'एक ही ईश्वर' की संतान मानते थे और सदाचार से रहने का उपदेश देते थे।

क्रांतिकारी संत कवि :- संत रविदास जी ने मानव जीवन के कल्याण के अलावा कोई दूसरा सपना नहीं देखा। संत रविदास जी संपूर्ण विश्व चेतना को एकाकार देखने की कोशिश करते हैं। वह अपने काव्य में एक स्थान पर कहते हैं कि सबके स्वामी प्रभु ही है। यह संपूर्ण संसार उन्हीं के द्वारा निर्मित है। हम सब एक ही मिट्टी के बर्तन हैं!

“एकै माटी के सभ भांडे, सभ का एकौ सिरजनहार
रविदास व्यापै एकै घट भीतर, सभ का एकै घडै
कुम्हार॥”

कर्म के प्रति निष्ठा :- संत रविदास जी अपने कर्म के प्रति अति निष्ठावान थे। वह चर्मकार कुल में जन्मे थे। जन्म के आधार पर उनका पैतृक व्यवसाय जूते बनाना था जो। उन्होंने अपने हृदय से उसे अपनाया था। वह पूरी ईमानदारी से और परिश्रम से अपना कार्य करते थे। उनकी अपने कर्म के प्रति घोर निष्ठा थी। अपने व्यवसाय के साथ-साथ अध्यात्म में वह अपना मन लगाते थे। अपने काम से समय निकालकर वह अपने

शिष्यों और दूसरे भक्त प्रेमियों के साथ हमेशा सत्संग करते थे, ऐसा कहा जाता है कि यह उनकी दिनचर्या का एक घटक ही था। भक्तों ने जब उन्हें कहा कि आप जूते सिलने का काम छोड़ दें तब संत रविदास जी ने कहा - प्रभु ने तो मुझसे नहीं कहा कि मैं जूते सिलना बंद कर दू। उनका कहना था कि लोगों को मेरे जूते पसंद आते हैं और इन जूते पहनने वालों में ही मुझे मेरे राम दिखते हैं, प्रभु की यही इच्छा है। वह जूतों की मरम्मत करने के साथ-साथ अपने शब्द रूपी दिव्य औजारों से निर्गुण भक्ति की सहज विधि बताते थे

“मन ही पूजा मन ही धूप। मन ही सेऊ सहज
सरूप ॥ पूजा अरचा न जानू तेरी। कह रैदास
कवन गति मेरी ॥”

संत रविदास जी अपनी जाति के बारे में अपने पदों में बताते हैं।

“नागर जनाँ मेरी जाति विखियात चमार।
रिदै राम गोविंद गुण सार ॥”

ज्ञान और सत्संग :- संत रविदास भी ज्यादातर संतों की तरह एक बहुश्रुत व्यक्ति थे। उन्होंने अपना ज्ञान सत्संग, मनन और भ्रमण से प्राप्त किया था। संत रविदास जी ने राम नाम के सिवाय कुछ नहीं पढ़ा। फिर भी उन्हें वेद, गीता, उपनिषद आदि का अच्छा ज्ञान था। यह ज्ञान की उपलब्धि उनको सत्संग से प्राप्त हुई थी।

सामाजिक चेतना :- संत रविदासजी का समय सामान्यतः १५वीं शताब्दी माना जाता है। संत रविदासजी कहते हैं

“त्राहि-त्राहि त्रिभुवन पति पावन।

अतिशय शूल सकल बलि जाऊं॥”

वर्ण व्यवस्था के प्रति विद्रोह :- तत्कालीन समाज में

चल रही रूढ़ियों के प्रति संत रविदास ने विद्रोह किया। वर्ण व्यवस्था से जन्मी जाति व्यवस्था का विरोध करते हुए वह कहते हैं -

“रैदास एक ही बूंद सौ, सब ही भयों वित्थार।
मूरख जो करत है वरण अवरण विचार ॥ रैदास
एक ही नूर ते जिमि उपज्यौ संसार।”

उन्होंने कहा कि कोई भी व्यक्ति जन्म के आधार पर उच्च या नीच नहीं हो सकता क्योंकि जन्म किस जाति धर्म में लेना है यह किसी के बस में नहीं है। व्यक्ति के अच्छे बुरे कर्म ही उसकी श्रेष्ठता या कनिष्ठता को निश्चित करते हैं।

“रैदास जन्म के कारणै, होत न कोई नीच ।
नर को नीच करी डारी है, औछे करम की किच॥”

हमारा यह दुर्भाग्य रहा है कि इस देश में जाति जाति के अनुसार व्यक्ति का सामाजिक स्तर निश्चित किया जाता था। व्यक्तियों को जातियों के अनुसार उच्च या नीच माना जाता था। संत रविदास जी ने इस प्रकार की व्यक्ति को व्यक्ति से तोड़ने वाली जाति प्रथा को एक रोग माना है। कत कत

“जात पाँत के केर मही , उरड़ी रहई सब लोग ।
मानुषता को खात हई, रैदास जात कर रोग॥”

संत रविदास जी की दृष्टि से ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र सभी का निर्माता एक ही सिरजनहार है। उसी सृजनहार का विस्तार यह संसार है। सभी आत्माओं में व्याप्त है तो फिर एक को श्रेष्ठ और दुसरे को निकृष्ट कैसे ठहराया जा सकता है। उन्होंने समाज को समझाते हुए कहा कि -

“एक ही ब्रह्म का होई रहियो सदल प्रसाद एक
ही माटी सब घट सजाई एक ही सबको सर्जन हार ॥”

इस प्रकार संत रविदास जी ने वर्ण व्यवस्था और जाति व्यवस्था का विरोध किया। आज भी संत रविदास जी

का उपदेश समाज कल्याण और प्रगति के लिए बहुत महत्वपूर्ण है। उन्होंने अपने आचरण एवं व्यवहार से यह साबित कर दिया कि कोई भी मनुष्य जन्म के आधार पर महान नहीं होता। विचारों की श्रेष्ठता, समाज हित का कार्य और सद् व्यवहार यह गुण ही मनुष्य को महान बनाते हैं।

संत रविदास जी का जीवन मानवता के आदर्श और सदाचारों का भंडार है। उन्होंने वर्ण व्यवस्था का विरोध कर, छुआछूत को फटकार लगाई। मानवता की एकता का प्रचार प्रसार किया। उन्होंने समाज में फैली सामाजिक, आर्थिक और राजनैतिक अव्यवस्था के खिलाफ आवाज उठाई। संत रविदासजी ने समता पर आधारित समाज की कल्पना की जो सब मिल - जुलकर इस पवित्र भारत भूमि पर रहे। उनका अनुभव एवं चिंतन एक ऐसा दीया है जो समाज में फैली भ्रष्ट व्यवस्था, जाति व्यवस्था और अनैतिकता के घने अन्धकार को नैतिकता में बदल सकता है।

संदर्भ :

१. संत रैदास : व्यक्तित्व एवं कृतित्व,
श्री संगम लाल पांडेय, पृष्ठ-७
२. संत गुरु रविदास वाणी, डॉ. बी. पी. शर्मा,
पृष्ठ- ९०
३. संत कवि रैदास : मूल्यांकन और प्रदेश,
डॉ. एन. सिंह, पद. ३५, पृष्ठ ४९
४. वही, साखी ८६, ८९, पृष्ठ- २८, २९.
५. वही, साखी १६०, पृष्ठ- ३३.
६. वही, साखी १५५, पृष्ठ- ३३.

अल्फ्रेड नोबेल

बी. एन. चौधरी

☎ ९४२३४९२५९३

अचाट बुद्धिमत्ता, प्रयोगक्षमता व सतत मेहनत यांच्या जोरावर अल्फ्रेड नोबेल हा यशस्वी कारखानदार बनला. स्फोटक द्रव्य, सुरंग या प्रकारची विध्वंसक अस्त्रे तो तयार करी. त्याने तयार केलेली स्फोटके युद्धासाठी, संहारासाठी अनेक देशात वापरली जायची, त्यामुळे तो लवकरच अब्जाधीश झाला.

आपण युद्धात उपयुक्त साहित्य करून राष्ट्रांसाठी युद्धाचे वातावरण निर्माण करत आहोत, हे त्याच्या मनाला उमजत होते, त्यामुळे आपल्या आयुष्याच्या कमाईचा मोठा भाग मानव कल्याण करणाऱ्या प्रयत्नांसाठी द्यावा, असे वाटल्यामुळे त्याने आपल्यामागे ठेवलेल्या संपत्तीचा उपयोग कसा करावा, याचा उल्लेख मृत्युपत्रात केला व आपल्या संपत्तीची ९४% रक्कम स्विडीश नार्वेजियन क्लबकडे सुपूर्त केली, या संपत्तीच्या व्याजातून, जगात सर्वश्रेष्ठ कार्य करणाऱ्या व्यक्तींना पारितोषक रूपाने दिली जावी अशी व्यवस्था केली. या नोबेल पारितोषकाविषयी माहिती सांगणारा हा लेख.

विश्वाचे सर्वात प्रतिष्ठित पुरस्कार, ज्यांची उत्कंठा जगात सर्वांनाच लागलेली असते. ते पुरस्कार म्हणजे नोबेल पुरस्कार! हे पुरस्कार ज्यांच्या प्रेरणेतून आणि संपत्तीतून स्थापन झालेल्या ट्रस्टद्वारे दिले जातात, त्या अल्फ्रेड बर्नार्ड नोबेल यांची १० डिसेंबर रोजी १२३ वी पुण्यतिथी. डायनामाईटचा शोध लावून जगाला क्षणात उद्ध्वस्त करू शकेल अशा विस्फोटकांसह ३५५ शोधांचे पेटंट ज्याच्या नावावर

आहेत अशा अल्फ्रेड नोबेलने आपल्या आयुष्याच्या शेवटी शांतीचा मार्ग धरला. विध्वंसक विस्फोटकाचा जनक 'शांतीदूत' झाला. विश्व-शांतीचा प्रणेता झाला. त्याने आयुष्यभर राब राब राबून जमवलेल्या संपत्तीचा २७ नोव्हेंबर १८९५ ला एक ट्रस्ट तयार करून त्यातून 'नोबेल पुरस्कार' देण्याचे स्वप्न पाहिले होते. १० डिसेंबर १८९६ मध्ये त्याचे निधन झाले. अल्फ्रेडच्या या अंतिम इच्छेनुसार १९०१ पासून या पुरस्कारांची सुरुवात झाली. ह्या वर्षी पुरस्कारांचे ११७ वे वर्ष असून अल्फ्रेडच्या पुण्यतिथी दिनी म्हणजे १० डिसेंबरला ते वितरित केले जात आहेत.

जीवनाला बदलणारी बातमी :

३ सप्टेंबर १८८८ रोजी स्वीडनच्या वृत्तपत्रात ठळक बातम्या झळकल्या. खतरनाक विस्फोटक बनवणाऱ्या अल्फ्रेड नोबेल यांचा त्यांच्या कारखान्यात विस्फोटात मृत्यू. मृत्यूचा व्यापारी स्वतः मृत्यूच्या दाढेत. भल्या पहाटे या बातम्या स्वतः अल्फ्रेड वाचत होता. आपल्या मृत्यूचं वृत्त वाचून तो नखशिखांत हादरला. खरं तर बातमीत चुकून अल्फ्रेडच्या भावाच्या जागी म्हणजे एमिलच्या जागी अल्फ्रेडचे नाव छापून आले होते. एक वर्षापूर्वीच म्हणजे १८६३ मध्ये त्याने संशोधन केलेल्या 'ब्लास्टिंग ऑईल' ला म्हणजेच नायट्रोग्लिसरीनला पेटंट मिळाले होते. यातूनच पुढे डायनामाईटचा शोध लागला होता. वृत्तपत्रातील बातमीने अल्फ्रेड विषण्ण झाला.

या बातमीने त्याच्या जीवनाला कलाटणी मिळाली. त्याच्या मनात विचारांचे वादळ थैमान घालू लागले. आपण आपल्या मृत्यूनंतर 'मृत्यूचा व्यापारी' म्हणून ओळखले जाऊ या कल्पनेने आणि चिंतेने त्याच्या मनावर एक खोल आघात केला. आपल्या भावाचा विस्फोटात झालेला मृत्यूही त्याला विचलित करून गेला. आणि येथूनच त्याच्या मनात परिवर्तनाचे वारे वाहू लागले. त्याचे हृदयपरिवर्तन झाले. आपली अफाट धन संपत्ती आपल्या मृत्यूनंतर काय कामाची ? ही चिंता त्याला भेडसावू लागली. त्याने ती संपत्ती (५६ करोड अमेरिकी डॉलर) मानवी कल्याणासाठी वापरण्याचा संकल्प केला. या घटनेतूनच नोबेल पुरस्काराचं बीज रोवलं गेलं. जे २७ नोव्हेंबर १८९५ ला त्याच्या वयाच्या ६३ व्या वर्षी मृत्युपत्र म्हणून प्रत्यक्षात आकाराला आलं. मात्र दुर्दैवाने १० डिसेंबर १८९६ मध्ये इटलीत त्याचा हृदयविकाराने मृत्यू झाला. त्याच्या मृत्यूपश्चात १९०१ मध्ये पहिला नोबेल पुरस्कार जाहीर झाला.

संघर्षातून समृद्धीकडे :

विस्फोट तंत्रात क्रांती घडवणारा हा महान संशोधक अल्फ्रेड नोबेल व्यक्तिगत जीवनात खरं तर स्वतःला फार सामान्य समजत असे. त्याचा जन्म २१ ऑगस्ट १८३३ मध्ये स्वीडनच्या स्टॉकहोम येथील एका इंजिनिअरच्या कुटुंबात झाला. त्याचे वडील मोठमोठे पूल बनवण्याचे ठेके घेत. त्या कुटुंबात त्याचा जन्म झाला आणि दुर्दैवाचे फेरे सुरू झाले. त्याच्या वडिलांचे दिवाळे निघाले. त्यांचं जीवन खडतर, संघर्षमय झालं. त्याच्या आईने कुटुंबाला मदत व्हावी म्हणून घरातच दुकान सुरू

केलं. घराचा डोलारा सांभाळत मुलाला शिक्षण देणं शक्य नसल्याने तिने मुलांना घरीच शिकवणं सुरू केलं. अल्फ्रेडवर कष्टाचे, जीवनमूल्यांचे आणि प्रामाणिकपणाचे संस्कार तिनेच बालवयात रुजवले. प्रतिभा व कार्यक्षमता तर त्याला बापाकडूनच मिळाली होती. मोठा झाल्यावर पुढे तो कामानिमित्त देशोदेशी फिरला. मात्र, आई त्याच्या हृदयात बसली होती. कामानिमित्त जगात कुठेही असला तरी आईसाठी जन्मदिनी तो कायम स्विडनमध्ये परतायचा. हा नेम त्याने आयुष्यभर पाळला.

डायनामाईटचा जनक :

अल्फ्रेडचं जीवन म्हणजे एक चमत्कारच होता. ९ व्या वर्षी शिक्षणासाठी तो रशियातील सेंट पिट्सबर्ग येथे होता. तेथून तो पॅरीसला गेला. वयाच्या १७ व्या वर्षी त्याला जगातल्या पाच भाषा बोलता येत होत्या. पुढे त्याने केमिकल इंजिनिअरिंगची पदवी मिळवली. येथेच त्याचा विस्फोटकांशी परिचय झाला. नायट्रोग्लिसरीनचा सुरक्षित उपयोग या विषयावर तो सखोल संशोधन करत होता. त्याचे तीन भाऊ पिट्सबर्ग येथे व्यवसायात गुंतले होते. शेवटी १९६३ मध्ये त्याला ते पेटंट मिळाले. हेच ते 'ब्लास्टिंग ऑईल'.

यातूनच पुढे डायनामाईटचा जन्म झाला. नायट्रोग्लिसरीन व सिलिका एकत्र करून अल्फ्रेडने डायनामाईट तयार केले होते. यामुळे ते सिलेंडरमध्ये भरणे सुलभ झाले. त्यावर होणारा तापमान व दाबाचा परिणाम नियंत्रणात आला. धोके टाळून ते हाताळणे सुकर झाले. या शोधामुळे विस्फोटाची शक्ती वाढली. पूर्वीच्या गनपावडरपेक्षा ती पाच पट अधिक शक्तिशाली

झाली. खाण कामात व मोठ्या प्रमाणावरील बांधकामक्षेत्रात यामुळे क्रांती आली. डायनामाईटची मागणी प्रचंड वाढली. या उत्पादनामुळे अल्फ्रेडचं जगभर नाव गेलं. आणि हीच त्याची पुढे ओळख झाली.

बहुविध गुणांचा धनी :

अल्फ्रेड हा फक्त शोधकर्ता किंवा वैज्ञानिकच नव्हता, तर तो एक कुशल व्यापारी, उद्योजकही होता. विविध कंपन्या उघडून त्याने आपला व्यापार वाढवला. स्थिरस्थावर होऊन एखाद्या उद्योगात गुंतून न पडता त्याने आपले संशोधन सतत सुरूच ठेवले. डायनामाईटमुळे होणाऱ्या स्फोटातून जीवांचे व साधन संपत्तीचे नुकसान होऊ नये यासाठी सुरक्षित उपाय शोधण्यासाठी तो सतत प्रयत्नशील होता. या समर्पणातून त्याने अनेक शोध लावले. त्याच्या नावावर एकूण ३५५ पेटंट रजिस्टर आहेत.

अल्फ्रेड हा बहुविध गुणांचा धनी होता. त्याचं व्यक्तिमत्त्व बहुआयामी होतं. डायनामाईटचा जनक या व्यतिरिक्त तो रसायनशास्त्रातील इंजिनिअर, शस्त्रनिर्माता, उद्योगपती, तत्त्वज्ञ, लेखक, कवी, थोर शांततावादी म्हणूनही जगाला परिचित आहे. त्याने आयुष्यभर लेखन करून १५० पुस्तकांचं लेखन केलं आहे.

आपल्या आजूबाजूच्या समाजाचं वास्तव त्याला चिंतीत करी. लोक स्वार्थ, मोह यात वाहवत गेल्यामुळे मूल्यांचे वहन करत नाहीत असं त्याचं निरीक्षण होतं, यामुळे तो कुणावरही विसंबून रहात नसे व कुणावर विश्वासही ठेवत नसे. जनमानसात त्याची प्रतिमा श्रीमंतीमुळे झालेला हट्टी, एकलकोंडा अशी होती. त्याने स्वतःला कामात इतके गुंतवून घेतले होते की, आयुष्यात कौटुंबिक सुखही त्याला अनुभवता आलं नाही. त्याने लग्नच केले नव्हते.

‘अल्फ्रेड’ विश्वशांतीचा दूत :

स्वतः कोणताही स्वार्थ नसताना, कोणतेही लौकिक सुख उपभोगत नसतानाही त्याने कठोर परिश्रमाने सारी सुखं पायाशी आणली होती. मृत्यूच्या वेळी मात्र तो एकाकी, एकटाच होता. आपल्या शेवटच्या काळात तो भावूक, उदार आणि दयाळू झाला होता. यातूनच त्याच्या मनात वैराग्य निर्माण झाले. त्याला मानवतावादाने आपल्याकडे खेचून घेतले. अंतिम समयी तो खूप भावूक झाला होता. त्याने आयुष्यभर जमवलेल्या सर्व संपत्तीचा एक ट्रस्ट तयार केला. त्यात ३१ मिलियन सेक (SEK) म्हणजे २६५ मिलियन डॉलर्सचा निधी जमा केला. यातून जगाची शांती वाढावी व जगाचा विकास व्हावा. विश्वाचे कल्याण व्हावे अशी त्याची कल्पना होती. आपल्या या अलौकिक कार्यामुळे अल्फ्रेड विश्वशांतीचा दूत झाला. जमा रकमेच्या व्याजातूनच आजतागायत नोबेल पुरस्कार दिले जात आहेत. भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, वैद्यकीयशास्त्र, साहित्य, शांती आणि अर्थशास्त्र या विषयांसाठी दरवर्षी पुरस्कारांची घोषणा केली जाते. यासाठी जगात खूप मोठी स्पर्धा असते.

नोबेल पुरस्काराचे भारतीय मानकरी :

१. रवींद्रनाथ टागोर (१९१३) - साहित्य
२. डॉ. सी. व्ही. रमण (१९३०) - पदार्थविज्ञान
३. डॉ. हरगोविंद खुराणा (१९६८) - वैद्यकशास्त्र (अमेरिका निवासी)
४. मदर तेरेसा (१९७९) - शांतता
५. सुब्रह्मण्यम चंद्रशेखर (१९८३) - खगोलशास्त्र (अमेरिका निवासी)
६. अमर्त्य सेन (१९९८) - अर्थशास्त्र

७. व्ही.एस.नायपॉल (२००१)-साहित्य (जन्म त्रिनिदाद)
८. राजेंद्र पचौरी (२००७) - पर्यावरण
९. व्यंकट रामकृष्ण (२००९) - रसायनशास्त्र (अमेरिका निवासी)
१०. कैलाश सत्यार्थी (२०१४) - शांतता
११. अभिजीत बॅनर्जी (२०१९) - अर्थशास्त्र

नोबेलच्या रोचक नोंदी :

- * १९७४ पासून नोबेल मरणोपरान्त देण्यावर बंदी घालण्यात आली. तत्पूर्वी १९३१मध्ये एरीक एक्सल यांना व १९६१ मध्ये डैग हॅमर्सकोल्ड या दोघांनाच मरणोपरान्त हा सन्मान मिळाला होता.
- * भारताचे महात्मा गांधी यांना ५ वेळा शांततेसाठी नोबेल पुरस्कारासाठी नामांकन मिळाले होते. मात्र, त्यांना हा सन्मान मिळू शकला नाही.
- * अर्थशास्त्रासाठीचे नोबेल १९६८ पासून सुरू झाले. स्वीडनच्या केंद्रीय बँकेच्या ३०० व्या वर्धापनदिनानिमित्त ते सुरू करण्यात आले.
- * सर्वात लहान पुरस्कारार्थी म्हणून मलाला युसूफजाई हिची (१७ व्या वर्षी) तर सर्वात ज्येष्ठ पुरस्कारार्थी म्हणून लिओ नि द हॉर्विक्स (९०व्या वर्षी) यांची नोंद झाली आहे.
- * मादाम मेरी क्यूरी ही प्रथम महिला पुरस्कारार्थी तर ठरलीच शिवाय दोन शास्त्रांत पुरस्कार मिळविणारी ती एकमेव महिलाही ठरली आहे.
- * आतापर्यंत चार जणांनी हा पुरस्कार नाकारला आहे. ज्यात जर्मनीच्या व्होन ओसीएटझी, बर्माच्या आन सान सुझी, चिनच्या लुई

झियाबा, यांचा समावेश आहे.

- * स्विडनमध्ये शांततेसाठीचा नोबेल पुरस्कार आस्लो या ठिकाणी तर इतर सर्व नोबेल पुरस्कार स्टॉकहोम येथे अतिशय साध्या समारंभात वितरित केले जातात.

नोबेल पुरस्काराचे स्वरूप :

नोबेल पुरस्कार म्हणून सन्मान पत्र, सुवर्ण पदक (१७५ ग्रॅम), रोख रक्कम ९ मिलियन स्विडिश क्राऊड म्हणजे १४ लाख अमेरिकन डॉलर अर्थात जवळजवळ ७ करोड ७० लाख भारतीय रुपये एवढी आहे. सुवर्ण पदकाचे मूल्य लावले तर ते ५० लाख रुपयांपर्यंत जाऊ शकते.

नोबेल पुरस्कार हा प्रथम १९०१ मध्ये दिला गेला. पुरस्काराच्या स्मृतिचिन्हावर एका बाजूला अल्फ्रेड नोबेल यांचे चित्र, जन्म १८३३, मृत्यू १८९६ असा लॅटिन भाषेतील मजकूर असतो, तर दुसऱ्या बाजूला ज्या शाखेसाठी हा पुरस्कार दिला आहे ती शाखा दर्शवणारे चित्र कोरलेले असते.

१९८० पर्यंत २३ कॅरेट सोन्याचे हे पदक तयार केले जात होते. त्यानंतर २४ कॅरेटचा सोन्याचा मुलामा दिलेल्या १८ कॅरेट सोन्याच्या पदकावर माहिती कोरली जाते.

जाऊ वाचनाच्या गावा

संजय सागडे

☎ ९९२२५५६२८२

आधुनिक ज्ञान-विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या काळात संगणक, चित्रपट, दूरचित्रवाणी, भ्रमणध्वनी, इंटरनेट, फेसबुक, व्हॉट्सअॅप अशा समाज माध्यमांच्या जाळ्यात अडकल्यामुळे विद्यार्थी, शिक्षक आणि पालक ग्रंथवाचनापासून दूर जात आहेत. विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासावरही याचा विपरीत परिणाम होताना दिसतो. विद्यार्थ्यांना भाषेची गोडी लागावी, त्यांच्यात वाचनाची आवड निर्माण व्हावी, यासाठी शिक्षकांना अध्यापनाला कल्पकतेने विविध उपक्रमांची जोड द्यावी लागत आहे. एका शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना वाचनाकडे वळवण्यासाठी वर्षभर विविध उपक्रम घेतले. त्या संदर्भातील लेखातील माहिती शिक्षकांना मार्गदर्शक ठरेल.

शिक्षणक्षेत्रात मूल्यमापन पद्धतीमध्ये बदल होत आहेत. पाठांतरावर आधारित असणाऱ्या मूल्यमापन पद्धतीऐवजी उपयोजनावर आधारित, विद्यार्थ्यांच्या कल्पनाशक्तीला वाव देणारी मूल्यमापन पद्धती रूढ होत आहे. कृतिपत्रिकेच्या आधारे विद्यार्थ्यांच्या भाषा विषयाचे मूल्यमापन केले जात आहे. पाठांतराच्या चाकोरीतून विद्यार्थ्याला बाहेर काढून, त्याच्या प्रतिभाशक्तीला, सर्जनशीलतेला कृतिपत्रिकेमध्ये वाव मिळत असल्यामुळे विद्यार्थी स्वतः विचार करण्यास प्रवृत्त होत आहेत.

अर्थात ज्या विद्यार्थ्यांचे 'शब्द भांडार' समृद्ध आहे असे विद्यार्थी प्रभावीपणे स्वमत लेखन करू शकतात, मात्र त्यासाठी त्याचे अवांतर वाचन बऱ्यापैकी असणे आवश्यक आहे. वाचनाची आवड असणारे विद्यार्थी स्वमत, प्रसंग लेखन, कथापूर्ती,

पत्र लेखन, जाहिरात लेखन हे उपयोजित लेखनातील विषय चांगल्या प्रकारे लिहू शकतात. परिणामी अशा पुस्तकप्रेमी विद्यार्थ्यांना चांगले गुण प्राप्त होतात.

मात्र आजकाल वाचन संस्कृती, अनेक प्रकारच्या सामाजिक माध्यमांच्या गदारोळात हरवत चालली आहे की काय? असे वाटण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. शाळेचा अभ्यास, त्यात शाळेला समांतर सुरू असणाऱ्या खाजगी शिकवण्या, उरल्या वेळात, मोबाईल, दूरदर्शन यामधून अवांतर वाचनासाठी वेळ कसा मिळणार? अशी तक्रार ऐकू येते. 'आवड असली तर सवड मिळते' असे म्हटले जाते. मुलांना मुळातच वाचनाची आवड नसल्याने ती अवांतर वाचन करत नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे. लहान मुले घरातील वडीलधाऱ्यांचे अनुकरण करत असतात. जर वडीलधारी मंडळीच सतत मोबाईलवर असतील, तर नकळत मुलांच्या मनावर तोच ठसा उमटत असतो. घरातील वडीलधारी मंडळी एखादे पुस्तक वाचून त्यातील विषयावर मुलांबरोबर चर्चा करतील, तर मुलेसुद्धा ते पुस्तक वाचण्यास उत्सुकता दाखवतील आणि त्यातून ती पुस्तकप्रेमी होतील.

मुलांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी माझ्या मते काही उपाययोजना करता येतील त्या पुढीलप्रमाणे -

(१) छोट्या मुलांना गोष्टी वाचून दाखवणे

गोष्टी हा मुलांच्या अतिशय जिवाळ्याचा विषय, त्यातही लहान मुलांना, जादू, परी, राक्षस, प्राण्यांच्या गमती-जमती आवडतात. लहान मुलांना अशा गोष्टी वाचून दाखवल्या तर त्यांचे कान तयार होतील. 'तानसेन तयार करण्याआधी कानसेन तयार करावे लागतात', असे म्हणतात. उद्याचे साहित्यिक तयार करायचे असतील तर आधी चांगले श्रोते

तयार करावे लागतील, वाचक घडवावे लागतील. याच वयात संस्कारक्षम कथा, देशभक्तीचे संस्कार घडवणाऱ्या शूरवीरांच्या कथा मुलांना ऐकवता येतील. संत कथाच्या माध्यमातून संवेदनशील मन तयार होण्यास मदत होईल. अशा कथा ऐकवल्यामुळे मुलांच्या मनात पुस्तकप्रेमाचे बीज नकळत अंकुरू लागेल.

(२) कथा अर्धी सांगून जिज्ञासा वाढविणे

एखादी रंजक कथा अर्धी सांगायची व कथेचा शेवट काय होतो, हे समजावे असे वाटत असेल तर तुम्ही स्वतः ते पुस्तक वाचा असे सांगून विद्यार्थ्यांना वाचनाकडे वळवता येईल. मात्र अपूर्ण ठेवलेल्या कथेचे पुस्तक मुलांना आपण उपलब्ध करून देणेसुद्धा आवश्यक आहे.

(३) वाचलेल्या पुस्तकावर वर्ग चर्चा

‘मी वाचलेले पुस्तक’ या विषयावर वर्ग चर्चा घेता येईल, पुस्तकातील विषयावर विद्यार्थी आपले मत मांडतील, विद्यार्थ्यांबरोबरच शिक्षकसुद्धा आपण वाचलेल्या पुस्तकाविषयी माहिती सांगतील. एक प्रकारे पुस्तकाचे रसग्रहण करतील, हे रसग्रहण करत असताना त्यातील विषय प्रभावीपणे मांडल्यास मुले ते पुस्तक ग्रंथालयातून घेऊन वाचण्यास प्रवृत्त होतील.

(४) पुस्तकाचे क्रमशः वाचन घेणे

एखादे सुंदर पुस्तक निवडून त्याचे वर्गात अभ्यासक्रम पूर्ण करत असताना, थोडा वेळ काढून प्रभावी आवाजात वाचन केल्यास मुलांना ऐकण्याची आवड निर्माण होईल व मुले वाचनास प्रवृत्त होतील. अर्थात अशी पुस्तके जास्त मोठी असू नयेत. एक-दोन आठवड्यात ती वाचून व्हावीत अशा स्वरूपाची असावीत. उदा., साने गुरुजींच्या गोड गोष्टी भाग १ ते १२., ओसाडवाडीचे देव-चिं.वि.जोशी. ‘किशोर’ मासिक, छात्रप्रबोधन मासिक अशा मासिकांचेही वाचन करता येईल.

(५) प्रोजेक्टरचा वापर करून पुस्तक वाचन

‘किशोर’ मासिकाचे सुरुवातीपासूनचे सर्व दर्जेदार अंक सध्या किशोरच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध झाले आहेत. ते ‘डाऊनलोड’ करून घेऊन प्रोजेक्टरच्या साहाय्याने मोठ्या पडद्यावर उपलब्ध करून दिल्यास एकाच वेळी अनेक मुलांना ते वाचता येतील. असा प्रयोग मी केला आहे. तसेच सर्वच मुलांना घरी संगणक व आंतरजाल सेवा उपलब्ध असेलच असे नाही, ‘किशोर’ प्रमाणेच इतर साहित्यसुद्धा असेच उपलब्ध करता येईल, जेणे करून अनेक विद्यार्थी एकाच वेळी एखादी कथा वाचू शकतील.

(६) चित्रकथा उपलब्ध करून देणे

वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी चित्रकथा हे एक प्रभावी माध्यम आहे. कथेतील पात्र चित्रात दिसत असल्यामुळे मुलांना त्या कथा खूप आवडतात, एखाद्या पात्राची कल्पना करण्यापेक्षा ते पात्र चित्रात पाहण्यातील गमत काही वेगळीच असते. यामध्ये पौराणिक, ऐतिहासिक, अद्भुतरम्य, जादू, थोर व्यक्ती, बोधकथा, मूल्यवर्धक कथा, अशा अनेक विषयावर आधारित चित्रकथांची पुस्तके मुलांना वाचनासाठी दिल्यास, मुले निश्चितच अवांतर वाचन करण्यासाठी प्रवृत्त होतील.

सध्या इ. १० वीच्या अनेक विद्यार्थ्यांना उपयोजित लेखन प्रभावीपणे लिहिता येत नाही असा तक्रारीचा सूर ऐकू येतो, याला अवांतर वाचनाचा अभाव हेच मुख्य कारण आहे असे मला वाटते. त्यासाठी शिक्षक, पालक, शिक्षणप्रेमी, पुस्तकप्रेमी एकूण साऱ्यांनीच नव्या पिढीला त्यांच्या हरवलेल्या बालपणातून बाहेर काढून पुस्तकांच्या गावाच्या अद्भुत सफरीला नेण्याचा निश्चय केला पाहिजे. यातूनच वाचनप्रेमी, पुस्तकप्रेमी, मातृभाषेवर प्रेम करणारी नवी पिढी घडणार आहे. त्यासाठी आपले सर्वांचे योगदान मोलाचे आहे.

BODY LANGUAGE OF A TEACHER

Dr. Sanjay Gaikwad

☎ 9422716677

This article tells about an important aspect of teaching, that is, the finer aspects of body language. This aspect must be given a serious thought by every teacher who wants to improve his/her performance.

**“Earn as much as you can,
Save as much as you can,
Invest as much as you can,
Give as much as you can.”**

Reverend John Wellesley

The above core philosophy expresses the significance of giving. To give is a sublime act. The same is true in the lives of mentors and teachers. But this act of giving knowledge and persuading learners for desired activity should be an impressive one. For this impressiveness, an ideal mentor needs some of the following non-verbal characteristics in his or her personality. These characteristics can be hereditary as well as acquired. Teaching is an art as well as a science and art can be acquired by consistent efforts. In this regard, each and every mentor or teacher must try to inculcate the following body language skills in his or her personality:

1) Smile:

Smile is an ornament of twenty four carats. It is a great way to welcome your viewers without a bouquet or a garland. It is directly an entry into the

hearts of your learners. Who doesn't love a smiling face? Of course all love it. The learning process is a psychological process as well. Smile makes learner mentally free and relaxed. Smile is not just a smile it expresses the whole internal personality of a mentor. Learners always like smiling faces.

Mentor should give a broad smile as soon as he or she enters in the class. It is said that “well begun is half done”. A broad smile serves the purpose of well beginning. In between a mentor should wear soft smile and broad smile according to the situation. And don't forget to give a broad smile again at the end of the conversation, period or presentation.

But be aware of the fact that smiling again and again by looking at certain faces may have so many side effects. Hence, common etiquettes must be followed while wearing a smile on our faces.

2) Eye Contact:

Close the eyes and reflect on Auntie Mame's statement “Life's a banquet, and most poor suckers are starving to death.” If we believe the statement, I believe that there will be a positive brightness in our eyes. That is what is exactly needed for an ideal impressive mentor. It is said that “action speaks louder than words”. Eye contact reflects the confidence and confidence is reflected through action. Thus eye-contact is closely associated with confidence.

Fresh or inexperienced teachers and orators try to avoid eye-contact. It has a bad effect. But remember that the eye contact should be held for only a few seconds. It is said that an ideal time of eye-contact is around seven to eight seconds.

Otherwise, it will create a feeling of uneasiness among learners. And it will affect them adversely. Remember that blinking eyes at regular intervals also make worse effect.

There is a psychological issue in looking in the eyes of our learners. It reflects that the mentor is confident enough on one side and individual learner is equally important on the other side. It also passes the message that individual attention is given by a mentor.

3) Movements of Hands:

If the mentor or teacher or orator makes unwanted hand movements, learners make fun of him or her. Controlling of hands, controls the class as well as reflects his or her confidence. By acquiring the skills of controlling of hands, an expert mentor kills two birds with one stone.

Uncontrolled and unwanted movements of hands reflect lack of confidence and nervousness. It makes our mentoring teaching boring, unimpressive and funny as well. Most of us have the big question where to put our hands. We either put them in pockets or fold them at front like an obedient learner or hold it at back or put it on the podium (if it is available) or move them mechanically in a certain rhythm. Actually, hands are the powerful weapons of non-verbal communication.

For impressive and effective mentoring avoid fidgeting. It is one of the common errors of mentors. Special attention to movements of hands must be deliberately given. In order to control the movements of hand focus your attention on breathing. To control our hands' movements slow down the speed of breathing.

4) Balanced Posture:

Balanced postures and gestures matter the most as far as mentoring or teaching or oratory is concerned. It reflects our confidence and

personality. It is said that non-verbal communications matter more than the verbal communications. Body posture plays a vital role in this regard. Mentor or teacher or orator must keep his or her back straight. At ninety degree angle the same is the case with the chin. The lower position of chin indicates inferiority whereas the higher position of chin indicates superiority. For maintaining a balance between it, 180 degree angle position of chin is the best one. The position of the shoulders is also significant in this regard. It must be straight and an ideal mentor avoids both hunching back and hunching forward as well. If we have all these characteristics in our personality to control the class will be a piece of cake for us. Hence, adopt various postures according to the context and get the desired results.

5) Use the Entire space of the Classroom:

The place of our mentoring shouldn't be one and the same for the entire period. It is inevitable that most of the time we must be there at the front side. But again we must use the entire front side of the class. But occasionally we must walk around to our learners' desks. It reflects our interest in them. Leaning slightly forward and to see their activities with proper facial expressions make the learners happy, joyful, optimistic and enthusiastic.

It is said that man can lie through words not but by face. A cheerful face is a combination of our personality. By the grace of God, our forefathers and our efforts, we all are here in this great profession of mentoring or teaching our learners. I grab this opportunity and urge you all to inculcate all these five aspects of body language in your personality and make our teaching or mentoring powerful, effective and impressive. The proper conviction and persuasion of our learners is possible through the proper body language.

शिक्षक प्रशिक्षण प्रयोजन व अपेक्षा

संजय पंचगल्ले

☎ ९४२१६९४२८२

ज्या ज्या वेळी अभ्यासक्रम बदलतो किंवा मूल्यमापन योजनेत बदल केला जातो, त्या त्या वेळी शिक्षक प्रशिक्षणाद्वारे महाराष्ट्रातील प्रत्येक शाळेतील प्रत्येक शिक्षक व विद्यार्थी याला तो समजून दिला जातो. अशा वेळी राज्य स्तरावरील विषयतज्ज्ञ व तज्ज्ञ मार्गदर्शक यांचेद्वारे विभाग स्तर जिल्हा स्तर व तालुका स्तर या प्रत्येक स्तरांवर प्रशिक्षणाचे आयोजन केले जाते.

मार्च २०१९ च्या परीक्षेत घेतल्या गेलेल्या माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक परीक्षेच्या निकालाच्या संदर्भात खूप विचार झाला व त्यासाठी ऑगस्ट २०१९ मध्ये मूल्यमापन योजना बदलण्याचा शासन निर्णय निर्गमित झाला. या निर्णयानुसार सप्टेंबर २०१९ मध्ये प्रत्येक स्तरावर शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाचे आयोजन करण्यात आले व महाराष्ट्रातील प्रत्येक विषयाच्या प्रत्येक शिक्षकाला हा बदल समजावून देण्यात आला.

या प्रशिक्षणाचे आयोजन लातूर विभागात कसे केले गेले हे सांगणारा हा लेख.

शिक्षणाचा मुख्य उद्देश म्हणजे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास आणि तो साध्य करायचा असेल, तर शिक्षकाचे अध्ययन अध्यापन कौशल्य विकसित करून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व संपन्न बनविण्यावर भर दिला पाहिजे.

पालकांच्या चर्चेतून परीक्षा पद्धतीमधील महत्वाचा आणि स्पष्टपणे जाणवलेला दोष म्हणजे तिच्यात केवळ पाठांतर क्षमतेवरच लक्ष केंद्रित केले जाते. अपरिचित आणि नवीन प्रश्नांच्या बाबतीत संकल्पना आणि माहितीचा

उपयोग करणे किंवा सर्वसाधारण विचार करणे, प्राप्त ज्ञानाचा जीवनात उपयोग या बाबी वगळल्या म्हणूनच इ. १० वी साठी कृतिपत्रिका फेब्रु/मार्च २०१९ मध्ये आली. केवळ कागदावरचे अधिक गुण मिळविणे हे उद्दिष्ट ठरू नये. पाठ्यपुस्तके आणि गाईडस हुबेहूब पाठ करून परीक्षेची तयारी केली जाऊ नये. कारण यातून व्यावहारिक आणि सामाजिक गरज पूर्ण होत नाही. उच्च शिक्षणासाठी आणि नोकरीसाठी व्यक्तीविशेष न पाहता केवळ गुणपत्रक पाहून बोलविले जात असल्यास ते अपयशी ठरत आहेत; म्हणूनच खाजगी कंपनी आता नोकरीसाठी आवश्यक ती शैक्षणिक व व्यावसायिक पात्रता पूर्ण असल्याची खात्री करूनही सरळ नियुक्तीपत्र देत नसून नोकरीवर रुजू होण्यापूर्वी संबंधित खाजगी कंपनी ठरवून दिलेल्या ३ किंवा ६ किंवा १२ महिन्यांचा व्यवसायपूरक कौशल्यावर आधारित प्रशिक्षण पूर्ण करण्याची अट ठेवत आहे. या प्रशिक्षण पूर्ततेनंतरच नोकरीवर रुजू करून घेतले जात आहे. यावरून एक बाब समोर येते की, विद्यार्थ्यांनी घेतलेले उच्च शिक्षण हे कंपनीत नोकरीसाठी परिपूर्ण ठरत नाही. याचाही विचार करून शिक्षणात नवे काळानुरूप व गरजेप्रमाणे बदल येणे आवश्यक आहेत.

विद्यार्थ्यांना केवळ ज्ञान देऊन चालणार नाही. शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांचा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक व सामाजिक विकास म्हणजे सर्वांगीण विकास होय. विद्यार्थी हा समाजाचा एक जबाबदार नागरिक बनला पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या अंगी असलेल्या जन्मजात गुणांचा विकास घडवून त्याला स्वावलंबी बनविणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे.

उच्च माध्यमिक स्तरावरचे शिक्षण राष्ट्रीय प्रगती साधणारे असावे. त्या शिक्षणातून राष्ट्रीय शैक्षणिक ध्येयाची पूर्तता व्हावी, शिक्षण घेतल्यानंतर रोजगार मिळावा. बेकारी नष्ट व्हावी. शिक्षणातून उत्पादकता वाढली तर गरिबी कमी करता येईल, अशी सर्वसामान्यांची शिक्षणाकडून अपेक्षा आहे.

आजचा विद्यार्थी संपर्क साधनांच्या मदतीने बहुश्रुत होत आहे. त्याला वर्गाच्या बाहेरही खूप ज्ञान मिळत आहे म्हणून शिक्षकाने एकमार्गी न राहता बहुमार्गी बनले पाहिजे. शिक्षकी पेशात आल्यावर शिकविण्याची कला अंगभूत असो की नसो त्याला प्रशिक्षण घेऊन स्वतःला अद्ययावत ठेवलेच पाहिजे.

शिक्षणक्षेत्रातील विविध विचारप्रणाली, निरनिराळ्या नव्या अध्यापन पद्धती, बदललेली मूल्यमापन पद्धती व साधनांचा तसेच राष्ट्रीय व सामाजिक उद्दिष्टांची पूर्तता करणे गरजेचे आहे, ही गरज प्रशिक्षणातून पूर्ण होणार आहे.

शिक्षक प्रशिक्षणाच्या संकल्पनेत खूप मोठा बदल घडलेला दिसत आहे. शिक्षक हा आजीवन विद्यार्थी असला पाहिजे, म्हणूनच शासननिर्णय दिनांक ०८.०८.२०१९ प्रमाणे इ. ९ वी ते १२ वीच्या शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाचे नियोजन, राज्यमंडळाने एकूण सर्व ०९ विभागीय मंडळाकडून आयोजन केले.

फेब्रु/मार्च २०१९ मधील इ. १० वीचा निकाल १३ ते १४ % कमी लागला. याचे मुख्य कारण तोंडी परीक्षेचे गुण बंद करून कृतिपत्रिका आल्या. ज्या शाळांनी या कृतिपत्रिकांचा शाळास्तरीय सराव घेतला. त्यांपैकी बहुतेक शाळांचा निकाल काही अंशी कमी झाला; परंतु ज्या शाळांनी या कृतिपत्रिकेचा सराव मुलांकडून घेतला नाही, त्यांना मात्र निकालात लक्षणीय घट झाल्याचे दिसून आले.

लातूर विभागीय कार्यालय लातूरचे तत्कालीन अध्यक्ष श्री. महेश करजगांवकर यांनी कृतिपत्रिका (Online) बालभारतीच्या वेबसाइटवरील उपलब्ध करून घेतल्यानंतर त्यांना याचा सराव शाळापातळीवर होण्याची गरज भासली. त्याप्रमाणे त्यांनी लातूर, उस्मानाबाद व नांदेड मधील सर्व शिक्षणाधिकारी (माध्य) व ३४ गटशिक्षणाधिकारी यांची सहविचार सभा घेऊन सर्वांना Online E-Balbhharati च्या कृतिपत्रिका मराठी, इंग्रजी व उर्दू माध्यमांच्या असा स्वतंत्र प्रत्येकी एक संच दिला. सर्व मुख्याध्यापकांमार्फत शाळास्तरावर याचा सराव घेण्याच्या सूचना दिल्या. मुख्याध्यापक संघटनेच्या बैठकीतही यासाठी सहयोग देण्याबाबत सूचित केले.

उस्मानाबाद मुख्याध्यापक संघटनेने आपल्या स्तरावरून या कृतिपत्रिकेची छपाई करून प्रत्येक शाळेस एक प्रत दिली. ज्या शाळांनी सराव घेतला त्यांना फायदा असा झाला की विद्यार्थ्याला वेळेचे नियोजन प्रत्यक्षात परीक्षेत करता आले. परीक्षेच्या ०३ तासांचा सुयोग्य वापर झाला. अन्य ठिकाणी परीक्षागृहातून बाहेर आलेली मुले परीक्षेस वेळ पुरला नसल्याचे सांगत होती.

याशिवाय इ. १२ वी नंतर परीक्षेत लक्षणीय गुण घेणारे विद्यार्थी मात्र बोर्डाच्या फेब्रु २०१९ च्या परीक्षेत Physics, Biology, Chemistry व Maths या विषयात Grouping पूर्ण करित नव्हती. या मागे अनेक कारणे आहेत. त्यांपैकी शिक्षकांचे प्रशिक्षण हे एक महत्त्वाचे कारण पण चर्चेत समोर आले; म्हणूनच या प्रशिक्षणाकडे सर्वांनी गांभीर्याने पाहिले. श्री संजय यादगीरे विभागीय कार्यालय लातूरचे अध्यक्ष तथा उपसंचालक विभाग, लातूर यांनाही तसे लेखी आदेश काढले. यामुळे पूर्ण वेळ प्रशिक्षण झाले मा. श्री औदुंबर उकीरेडे, सचिव यांच्या मार्गदर्शनाखाली विभागीय आणि जिल्हा/तालुका स्तरीय

प्रशिक्षण शिक्षणाधिकारी (माध्य) लातूर, उस्मानाबाद व नांदेड यांच्या मदतीने गटशिक्षणाधिकारी/ प्राचार्य, मुख्याध्यापक तज्ज्ञ व्यक्ती शिक्षक व मंडळाच्या कर्मचाऱ्यांच्या परिश्रमातून प्रशिक्षण प्रभावीपणे घडले.

एकूण प्रशिक्षणाच्या उपस्थितीवरून असे लक्षात येते की, इ. १० वी साठी यावर्षी विद्यार्थी मूल्यमापन करताना मात्र तोंडी परीक्षेचे गुण शाळानिहाय मुलांना देऊन निकालात वाढ होणार असे दिसते. तसेच इ. १२ वी ग्रुपिंग होण्यास मदत होईल असे दिसते. प्रशिक्षणात राज्य मंडळाच्या अध्यक्ष, डॉ. शकुंतला काळे मॅडम यांनी 'शिक्षण संक्रमण' मासिकाचा स्टॉल लावण्याची सूचना दिली होती. त्याप्रमाणे नांदेड, उस्मानाबाद व लातूर येथील यावर्षीच्या मुख्याध्यापक/प्राचार्य यांच्या सहविचार सभेत आणि याही संपूर्ण प्रशिक्षणस्थळी मंडळ कर्मचाऱ्यांच्या माध्यमातून सुमारे ४०,००० रुपयांची विक्री केली गेली. मंडळाचा आर्थिक लाभ झाला; पण त्याहून अधिक मोठी गोष्ट म्हणजे वाचनसंस्कृती पुन्हा एकदा वाढीस लागली. आमच्या भेटीतही प्रशिक्षणात शिक्षकांशी संवाद साधत बोर्डाचे विषय, पुनर्मूल्यांकन, उत्तरपत्रिका न तपासता परत पाठविणे, शिक्षक पॅनल, प्रश्नपत्रिका निर्मिती इत्यादी विषयी चर्चा फलदायी ठरली.

एकूण प्रशिक्षणात शिक्षकांचा सहभाग बहुतांश पूर्ण वेळ उपस्थितीचा दिसून आला. एकमेकांत चर्चा, शंका, समाधान व संवाद घडत असल्याचे दिसून आले. राज्यमंडळाने पुरविलेले छापील साहित्य उपयुक्त ठरले. त्याचा वापर आता वर्षभर माध्यमिक शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालय करणार आहे.

प्रत्येक संबंधित विषय शिक्षकांना पुनर्रचित अभ्यासक्रमाची ओळख, विषयात झालेले बदल व त्यांचे महत्त्व प्रशिक्षणात स्पष्ट झाले. प्रश्नपत्रिकेचा आराखडा

व निर्मितीबाबत स्पष्टता आली. मुलांच्या घोकंपट्टीला फाटा देण्यासाठी प्रश्नांची रचना आणि विविध अध्ययन निष्पत्तींचा वापर कसा करावे हेही प्रशिक्षणात दिसून आले. एकूण सर्व विषयांची शैक्षणिक गुणवत्ता व निकालाची शेकडेवारी वाढविण्यासाठी दिशा देण्याचा प्रयत्न या प्रशिक्षणात झाला.

वस्तुनिष्ठ प्रश्नांमधून विद्यार्थ्यांना विषयाबद्दल असलेली मूलभूत माहिती, लघुत्तरी आणि दीर्घोत्तरी प्रश्नांमधून विषयाचे आकलन आणि उपयोजनात्मक प्रश्नांमधून विद्यार्थी स्वतःचे मत व्यक्त करताना दिसेल. अशा सर्व समावेशक प्रश्नांच्या आधारे प्रश्नपत्रिका तथा कृतिपत्रिका ज्ञानरचनावादावर आधारित शिक्षकांसमोर ठेवण्याचा प्रशिक्षणात प्रयत्न झाला आहे. एकूणच प्रशिक्षण शिक्षकांसाठी अधिकाधिक समृद्ध बनविण्यासाठी उपयुक्त ठरले, अशी चर्चा शिक्षकांमध्ये ऐकावयास मिळाली.

शेवटी विद्यार्थी स्वतः ज्ञानरचनावादी किंवा स्वयंअध्ययनार्थी बनावे यासाठी या प्रशिक्षणाचा उपयोग झाल्याचे भविष्यात दिसावे एवढीच अपेक्षा येथे आहे. तीव्र स्पर्धा, पालकांच्या उंचावलेल्या अपेक्षा, सामाजिक प्रतिष्ठा यासाठी अभ्यास माध्यमातून विद्यार्थ्यांवरचे दडपण वाढलेले आहे. त्यामुळे अध्ययन व्यवस्था तणावाची होत आहे. याला फाटा देऊन विद्यार्थी आनंदात राहून अध्ययन करण्यासाठी शिक्षकांचे अध्यापन कौशल्य या प्रशिक्षणातून विकसित करण्याचा प्रयत्न झाल्याचे दिसून येते. या प्रशिक्षणाची खरी फलनिष्पत्ती येत्या फेब्रु/ मार्चच्या परीक्षेनंतरच निकालामध्ये दिसून येईल अशीही चर्चा सामान्य शिक्षक व पालक बोलून दाखवित आहेत.

बालविकास - इयत्ता ११ वी

मनीषा अष्टपुत्रे

९८२३१७९९५४

बालविकास हा विषय शास्त्रीय ज्ञान देणारा विषय आहे. हा विषय जीवशास्त्र, मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, सांस्कृतिक अभ्यास, समाजशास्त्र आणि मेंदूशास्त्र अशा विषयांशी संलग्न आहे. आजच्या काळातील बालकांच्या आयुष्याला चांगले वळण देण्यासाठी, सुधारणा करण्यासाठी या विषयाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. बालविकासामध्ये अर्भकावस्थेतील शारीरिक व कारक विकास, बोधात्मक विकास, भावनिक विकास व सामाजिक विकास यावर भर दिला आहे. या अर्भकावस्थेत काळजी कशी घ्यायची हे सांगणारा हा लेख...

ज्ञानरचनावादाचे (Constructivism) प्रणेते अमेरिकन तत्त्ववेत्ते जॉन ड्युई यांनी खूप सुंदर विचार मांडलेले आहेत. त्यापैकी खूप महत्त्वाचा विचार म्हणजे

"Education is not preparation for life;

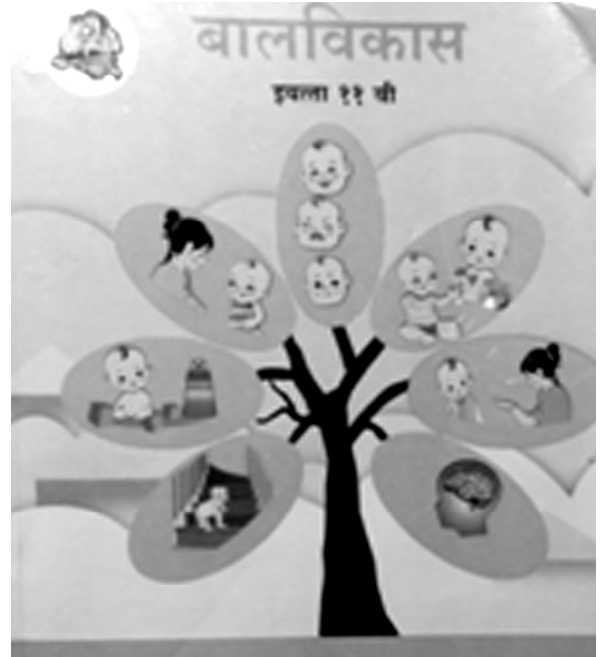
Education is life itself."

याच विचारांच्या दिशेने आपल्या विद्यार्थ्यांना नेण्यासाठी आपल्या शिक्षणप्रणालीने पाऊल उचलले आहे. इयत्ता पहिलीपासून बारावीपर्यंत या प्रक्रियेतून विद्यार्थ्याला नेताना खरोखरच शिक्षण म्हणजेच जीवन, हे विद्यार्थी आत्मसात करेल.

ज्ञानरचनावादाच्या तत्त्वानुसार, ज्ञानशाखांना धरून विचार केला तर विद्यार्थ्यांचे अध्ययन, विद्यार्थ्यांच्या क्रियाशीलतेतून घडते. अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत विद्यार्थी जेवढा क्रियाशील राहील, तेवढा अधिकाधिक अनुभवसमृद्ध होत जाईल.

याच सर्व गोष्टी गृहीत धरून 'बालविकास' या विषयाची रचना व मांडणी आढळेल. बालविकास हा विषय विद्यार्थ्यांना अध्ययनासाठी संपूर्णपणे नवीन आहे. मग, या विषयाचे पूर्वज्ञान विद्यार्थ्याला काहीच नाही का? तर असे नाही.

विज्ञान विषयामध्ये विद्यार्थ्यांनी अंतःस्त्रावी ग्रंथी, प्रजनन संस्था या विषयीचे ज्ञान घेतले आहे. बालविकास हा विषयच मुळी मानवी जीवनाच्या प्रवासाची कहाणी आहे. मानवी जीवनाचा प्रवास गर्भधारणेपासून सुरू होतो तो अव्याहत मृत्यूपर्यंत चालू राहतो. अशा नितांत सुंदर जीवनाचे विविध टप्पे पडतात. या प्रत्येक टप्प्याची आपापली वैशिष्ट्ये असतात. विषय शिकत असताना तुम्हाला हे आढळेलच. प्रत्येक टप्प्यावर येत जाणारी परिपक्वता मानवाचे जीवन घडवत असते. सर्व गोष्टी आखीव रेखीव नमुन्याप्रमाणे घडत असतात, पण तरीही प्रत्येक व्यक्तीमध्ये अनुवंशिकतेमुळे भिन्नता आढळते.

इयत्ता ११ वी चा 'बालविकास' हा अभ्यासक्रम दहा भागात विभागला आहे. (१) बालविकासाची ओळख (२) विकासाची तत्त्वे (३) प्रजननसंस्था (४) प्रसूतिपूर्व विकास व गर्भावस्थेतील काळजी (५) नवजात अवस्था (६) अर्भकावस्था - शारीरिक व कारक विकास (७) अर्भकावस्था-बोधात्मक व भाषिक विकास (८) अर्भकावस्था - भावनिक विकास (९) अर्भकावस्था (१०) अर्भकावस्थेतील काळजी.

इ. ११ वी मध्ये बालविकास या विषयाचे आणि त्यातील आशयाचे अध्ययन करताना आपण जीवनाच्या दोन टप्प्यांचा अभ्यास करणार आहोत. १. प्रसूतिपूर्व काळ आणि प्रसूतिपूर्व काळातील विकास २. जन्मोत्तर काळ व जन्मानंतरचा पहिला टप्पा अर्भकावस्था. अभ्यास करत असताना त्या टप्प्यावरच्या जीवनातील नैसर्गिक वैशिष्ट्यांचा विकास कसा होतो, प्रसूतिपूर्व काळात नेमका घटनाक्रम कसा असतो, जन्मानंतर बाळाची प्रगती कशी झपाट्याने होत जाते, भाषा कशी आणि केव्हा अवगत होते, बुद्धिमत्तेचा विकास कसा घडतो आणि डोळ्यांना दिसत नसला तरी तो कसा निरीक्षणाने समजून घ्यायचा या सर्व गोष्टींचे ज्ञान घेताना आपण कसे घडले असू याचाही विचार तुम्ही करू शकणार आहात.

हे कसे? हा प्रश्न तुम्हाला पडू शकतो. याची उत्तरे मिळवायला पुस्तक उघडून रसपूर्ण अभ्यास कसा करायचा? हे समजेल आणि सर्व प्रश्नांची उत्तरे मिळवता येतील. इथे शिक्षकांची अहंभूमिका सुरू होते. विद्यार्थ्याला समजावून सांगावे लागेल. पुस्तक कसे वापरायचे आहे, पुस्तक हातात घेतल्यापासून अगोदर पुस्तकात काय काय आहे, याचे कुतूहल शमवण्यासाठी विद्यार्थ्यानेच बघावे. शिक्षकाने प्रकरणांचे अध्यापन

करताना हळूहळू विद्यार्थ्याला क्रियाशील बनवून, संकल्पनानिर्मितीसाठी अधून-मधून ज्या कृती दिल्या आहेत त्या कशा सोडवायच्या आहेत, याचे फक्त गरजेप्रमाणे मार्गदर्शन करायचे आहे.

ज्ञानरचनावादाच्या तत्त्वानुसार शिक्षक हा सुलभीकरणकर्ता (Facilitator) असल्याने त्याने मदतनिसाची भूमिका निभवावी. विद्यार्थ्याला प्रोत्साहित करून स्वयंअध्ययनाला चालना द्यावी आणि अध्यापन करत असताना शंकांचे निरसन करावे.

बालविकास या पाठ्यपुस्तकामध्ये एक वेगळ्या प्रकारचे कृतीसदर घातले आहे. त्याचे नाव दर्पण असे आहे. इंग्रजीमध्ये यालाच 'Reflection' असे नाव आहे. दर्पण हे सदर या वयाच्या विद्यार्थ्यांच्या जीवनाशी जवळचे आहे. जणू त्यांना आरसाच दाखवणारे आहे. या सदरातील कृती पूर्ण करताना विद्यार्थ्यांना जाणवेल की जीवनाचा प्रत्येक टप्पा पार होत असताना तो त्यांनी कसा पार केला असेल? आणि त्यातून स्वतःला ओळखण्याची एक संधी त्यांना मिळेल आणि स्वतःकडे बघण्याची दृष्टीही मिळेल.

या पाठ्यपुस्तकात 'संदर्भातील कृती आणि प्रकल्प' या भागात शिक्षकांनी अध्यापनपूर्व व अध्यापनासंदर्भात कशी तयारी करावी हे नमूद केले आहे.

सर्व विषयांप्रमाणे याही विषयाला Q.R. कोड आहे, ज्यातून विद्यार्थ्याला अधिक चित्रे, व्हिडीओ क्लिप्स बघायला मिळतील. तसेच स्वयंअध्ययनासाठी जास्तीचे प्रश्नही सापडतील आणि संकल्पना अधिक सखोल होत जातील.

पुस्तक हातात घेतल्यावर लक्षात येईल की पुस्तकातून जे शिकायचे आहे, ते सर्व मुखपृष्ठ आणि मलपृष्ठ यातून प्रतीत होते आहे. खरंच पुस्तक हातात घेतले की तुम्हीच अंदाज बांधा.

वस्त्रशास्त्र - इयत्ता अकरावी

उज्वला हिरकुडे

९८९०८३८६५५

वस्त्रशास्त्र या विषयाच्या सद्स्थितीतील संकल्पनांचे ज्ञान, नवीन नैसर्गिक तंतूंचा विकास, त्यांचे स्वरूप, उगम, उत्पादन, उपयोग व त्यांची निगा या संदर्भाचा विचार करून इयत्ता अकरावीचा वस्त्रशास्त्र या विषयाचा अभ्यासक्रम सुधारित करण्यात आला आहे.

ज्या विद्यार्थ्यांना वस्त्रांचे क्रियाशील उत्पादन, हातमागाची वस्त्रे आणि भारतातील विविध राज्यातील वस्त्रांचा उपयोग यांच्या बदललेल्या मूलभूत ज्ञान प्राप्त करायचे आहे अशांसाठी हा अभ्यासक्रम तयार करण्यात आला आहे. विविध प्रकारची वस्त्रे, त्यांची पारंपरिक ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, त्यांची सजावट त्यावरील डिझाईन, ती वस्त्रे धुण्याची उपकरणे, त्यांचा वापर या विषयीचे विस्तृत विचार व माहिती यांचा समावेश पुस्तकांमधील घटकांमध्ये करण्यात आला आहे. प्रत्येक घटकाचा उपयोग समजण्यासाठी या अभ्यासक्रमात प्रात्यक्षिकांचा समावेश केला आहे.

वस्त्रशास्त्राच्या अभ्यासामुळे आपल्याला खालील गोष्टींची माहिती मिळते.

- (१) वस्त्रतंतूंचे विविध प्रकार, त्यांचे गुणधर्म व उपयोग
- (२) धागे तयार करण्याचे तंत्र व धाग्यांचे विविध प्रकार
- (३) कापड तयार करण्याच्या विविध पद्धती व त्याची वैशिष्ट्ये
- (४) कापडाची गुणवत्ता वाढवण्यासाठी त्यावर केलेल्या विविध प्रक्रिया
- (५) विविध प्रकारच्या वस्त्रांची निवड, उपयोग आणि त्यांची काळजी.

अन्न, वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजा आहेत. या तीन गरजांपैकी अन्न व निवारा या निसर्गातील सर्व प्राणिमात्रांच्या गरजा आहेत. परंतु वस्त्र ही फक्त मनुष्य जातीचीच मूलभूत गरज आहे. सुरुवातीला वस्त्र ही मानवाचीदेखील गरज नव्हती. पण जसजसा मानव सुसंस्कृत होत गेला. तसेतसे वस्त्रांचे उपयोगही विविध क्षेत्रात होऊ लागले आहे. जसे-पेहेरावासाठी, गृहोपयोगी, वैद्यकीय, अंतराळवीरांची वस्त्रे, अग्निप्रतिबंधक कपडे, क्रीडा पोशाख इ. यातूनच वस्त्रशास्त्र व वस्त्रोद्योग यांची निर्मिती झाली,

वस्त्रांच्या उपयोगावरून आपल्याला जीवनातील वस्त्रांचे महत्त्व लक्षात येते. वस्त्र हा आपल्या आयुष्याचा अविभाज्य भाग बनला आहे. त्यामुळे त्यांची योग्य निवड व खरेदी कशी करावी, विविध तंतूपासून बनविलेल्या कापडांचा उपयोग व ही कापडे दीर्घकाळ वापरता यावीत यासाठी त्यांची योग्य काळजी कशी घ्यावी हे या अभ्यासामुळे समजेल. या अनुषंगाने 'वस्त्रशास्त्र' या विषयात विविध प्रकारच्या तंतूंची व त्यांच्या गुणधर्मांची माहिती, तसेच नव्याने विकसित केलेल्या सेल्यूलोज तंतूंची माहिती दिली गेली आहे.

सेल्यूलोज तंतू अनेक प्रकारचे आहेत. त्याची व्याप्ती ही खूप आहे. त्याचा वापर विविध क्षेत्रात केला जात आहे. हे तंतू पर्यावरण पूरक आहेत. उदा. ज्यूट, पीना, सिसल, काथ्या यासारख्या तंतूंची मागणी वाढू लागली आहे. औद्योगिक, गृहोपयोगी या व्यतिरिक्त अॅक्सेसरीजमध्ये उदा. अलंकार, शूज, पर्स, हॅट्स, बेल्ट व मर्यादित स्वरूपात पेहेरावासाठी उपयोग होऊ लागला आहे. तसेच खादी ग्रामोद्योग म्हणजे ग्रामीण भागातील उद्योग ज्यामध्ये विजेचा वापर न करता हाताने कापड व तंतूचे किंवा धान्यांचे उत्पादन केले जाते. हेही पर्यावरणाला पूरक असेच आहेत. याचाही वापर दिवसेंदिवस वाढत आहे.

ग्राहक व वस्त्रबाजार यामध्ये ग्राहकात भेडसावणाऱ्या समस्या व त्यावरील उपाय योजना, विविध लेबल्स तसेच धुलाईशास्त्र यांचाही समावेश झालेला आहे. त्याचप्रमाणे भारतीय पारंपरिक वस्त्रे या घटकात भारताच्या समृद्ध वस्त्र परंपरेची माहिती, समविष्ट परंपरेची माहिती, विविध राज्यांचे वैशिष्ट्य असणाऱ्या विविध वस्त्रांसंबंधीची माहिती या पाठ्यपुस्तकात समाविष्ट केली आहे.

या पाठ्यपुस्तकात १० प्रकरणांत तात्त्विक माहिती दिलेली आहे व प्रात्यक्षिक विभागात विविध यंत्रांची माहिती दिली आहे. प्रत्येक घटक विद्यार्थ्यांना सहज आकलन होईल, अशा सोप्या भाषेत लिहिला आहे.

या पाठ्यपुस्तकात समाविष्ट केलेले घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

- (१) **वस्त्रशास्त्राचा परिचय** – वस्त्रतंतूचा इतिहास यात स्पष्ट केला आहे. वस्त्रशास्त्राची व्याप्ती व अर्थ ही स्पष्ट केले आहेत. नैसर्गिक तंतू व मानवनिर्मित तंतू हे तंतूचे वर्गीकरण सांगितले आहे. या तंतूचे अजून केलेले वर्गीकरण चित्राच्या माध्यमातून तक्त्यांच्या माध्यमातून स्पष्ट केले आहे. वस्त्रतंतूच्या विविध गुणधर्मांची माहिती यात दिली आहे.
- (२) **सुती व लिनन** – या घटकात सुती व लिनन या वस्त्रतंतूच्या लागवडीची माहिती दिली आहे. या वस्त्रतंतूच्या उत्पादन प्रक्रिया यांची माहिती व यांचे गुणधर्म यांची माहिती दिली आहे.
- (३) **अवांतर सेल्युलोजजन्य तंतू व ॲसबेसटॉस** – नव्याने विकसित केलेल्या सेल्युलोजजन्य तंतूची माहिती, त्याचा विकास व त्यांचा उपयोग याची माहिती या पाठात आहे.
- (४) **धागे** – धागा निर्मितीतील विविध संकल्पना, धागांचे वर्गीकरण व त्यांचा उपयोग याची माहिती या घटकाद्वारे विद्यार्थ्यांना मिळणार आहे.
- (५) **ग्राहक व वस्त्रबाजार** – या घटकात वस्त्रखरेदी करताना लक्षात ठेवायचे मुद्दे विशद केले आहे. ग्राहकाच्या समस्या, वस्त्रावरील विविध लेबल्स यांची माहिती दिली आहे. वस्त्रांची निगा कशी घ्यायची हेही सांगितले आहे.

(६) **धुलाईची ओळख व इस्त्री करणे** – धुलाईची विविध उद्दिष्टे व विविध पद्धतींची माहिती या घटकात दिली आहे.

(७) **गृहोपयोगी वस्त्रे** – विविध गृहोपयोगी वस्त्रांची माहिती त्यांचा उपयोग व निगा कशी राखायची हे यात स्पष्ट केले आहे.

(८) **भारतीय पारंपरिक वस्त्रे** – भारताच्या समृद्ध वस्त्र परंपरेची माहिती या घटकांद्वारे दिली आहे. त्यातच भारतातील विविध राज्यांचे वैशिष्ट्य असणाऱ्या विविध वस्त्रांबद्दलची माहिती या घटकात दिली आहे.

पाठ्यपुस्तकाच्या तात्त्विक भागात प्रत्येक घटकाच्या सुरुवातीला विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान जागृत करण्यात आलेले आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना थोडक्यात आशय लक्षात येईलच. या विषयाचे अधिक ज्ञान घेण्याकरिता विद्यार्थ्यांनी विविध संकेतस्थळांना भेट देण्याकरिता त्याची नावे दिली आहेत. त्याद्वारे विद्यार्थ्यांनी या विषयातील अधिक ज्ञान स्वतः प्रत्येकाने घेणे त्यांना शक्य होईल. त्याचबरोबर पुस्तकाच्या सुरुवातीला क्यू. आर. कोड दिलेले आहे. त्यामध्ये स्वयंअध्ययन करण्यासाठी स्वाध्याय दिले आहे.

पाठ्यपुस्तक अधिक रंजक, रोचक व अधिक आकर्षक करण्याकरिता तक्ते, आकृत्या, रंगीत चित्रे इ. गोष्टींचा जाणीवपूर्वक वापर करण्यात आलेला आहे. पाठ्यविषयाच्या अधिक माहितीसाठी पुस्तकाच्या शेवटी पारिभाषिक शब्दकोश, संदर्भसूची व संकेतस्थळे दिली आहेत. स्वाध्यायाच्या शेवटी प्रकल्पांचे विषय विविध पाठ्यानुसार विवेचन केलेले आहे.

या नवीन पाठ्यपुस्तकांचे स्वागत विद्यार्थ्यांनी व शिक्षक, पालक, इतर अभ्यासक आनंदाने व उत्साहाने स्वागत करतील व त्यांना हे पाठ्यपुस्तक उपयुक्त ठरेल अशी आशा करते.

वाचकांचे अभिप्राय

सप्रेम नमस्कार, शुभ दीपावली

ऑक्टोबर २०१९ चे शिक्षण संक्रमण दिनांक ३०.०९.२०१९ ला विद्यालयात प्राप्त झाले. मुखपृष्ठ पाहिले असता दीपावलीची दिव्यज्योत दिसली, अत्यानंद झाला व अंक पाहण्याला सुरुवात केली, तर प्रथम लेख “महात्मा गांधी समजून घेताना” राहुल कदम यांचा सुरेख लेख वाचला सन २०१८-१९ हे वर्ष महात्मा गांधीचे १५० वे जयंती वर्ष. खरोखर हा लेख, वाचल्यावर आपण कुठेतरी कमी पडत आहोत असे मला वाटते आहे. खरंच बाहेरील १२० राष्ट्रांमध्ये या महापुरुषाची जयंती साजरी करतात ही भारतासाठी व तुमच्या - आमच्यासाठी गौरवाची बाब आहे. गांधीजी म्हणजे ‘माझे जीवन हाच माझा संदेश आहे’ ही सत्य घटना आहे व महात्मा गांधी यांचे गुरुवर्य नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या सांगण्यावरून ते भारतात आले व त्यांच्या सूचनेवरूनच वर्षभर भ्रमण करून त्यांनी भारत देश समजावून घेतला. गांधीजी यंत्रविरोधी नव्हते. ते म्हणत ‘यंत्र हे माणसाचं गुलाम झालं पाहिजे, माणुस यंत्राचा गुलाम होता कामा नये.’ गांधीजींचा हा विचार या लेखाद्वारे समजला. या महापुरुषाला ७८ वर्षांचे आयुष्य लाभले. अशा महान राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्याबद्दल राहुल कदम यांचा लेख मनापासून आवडला.

श्री. दिगांबर चंपतराव माने
भागवती देवी विद्यालय, देवसरी ता. उमरखेड, जि. यवतमाळ

सप्रेम नमस्कार,

आपण प्रकाशित करित असलेले शिक्षण संक्रमण हे मासिक आम्हा शिक्षकांसाठीच नव्हे तर पालक, विद्यार्थी व या क्षेत्रात काम करणा-या सर्वच घटकांसाठी बहुमोल असे मार्गदर्शन करणारे आहे. त्यातील जवळजवळ सर्वच लेख सत्यतेच्या सर्व कसोट्यांवर पडताळूनच घेतलेले असतात. विशेष म्हणजे लेखकांचे मोबाईल नंबर दिलेले असल्याने त्या संदर्भात जास्त माहिती पुन्हा त्यांचेकडून मिळवता येते. नोव्हेंबर च्या अंकातील डॉ. दिलीप गरुड यांचा अभ्यास - एक जीवनमूल्य हा लेख खूपच आवडला. त्यातील अभ्यास ही एकाग्रतेने मन लावून करण्याची कृती आहे. हे वाक्य फार काही सांगून जाते. आत्ताच्या काळात विद्यार्थ्यांना फार वेळ अभ्यास न करताही पूर्वीपेक्षा (आपण शिकत असलेला काळ) जास्त गुण मिळत आहेत. याचे कारण विद्यार्थी केवळ पुस्तकांवरच अवलंबून राहिला नाही तर तो विज्ञान आणि तंत्रज्ञान वापरून त्या संदर्भातील अधिकाधिक माहिती मिळवत आहे त्याचाच हा चांगला परिणाम दिसून येत आहे. शिक्षण संक्रमण मध्ये प्रत्येक महिन्याला असेच बहुमोल मार्गदर्शन करणारे लेख वाचावयास मिळावेत ही अपेक्षा.

अजित कृष्णाजी काटकर
सिद्धनाथ हायस्कूल व ज्युनिअर कॉलेज, म्हसवड ता. माण, जि. सातारा

सप्रेम नमस्कार,

ऑक्टोबर २०१९ चा अंक हाती पडला. अंक बघितल्यावर दीपावलीच्या शुभेच्छा मुखपृष्ठावर मिळाल्या. अत्यंत आनंद झाला. त्यानंतर विनम्र अभिवादन, राष्ट्रपिता महात्मा गांधी, लालबहादुर शास्त्री, सरदार वल्लभाई पटेल, इंदिरा गांधी यांचे फोटो सुरेख व स्पष्ट होते. त्यानंतर महात्मा गांधी समजून घेताना राहुल कदमांचा लेख अत्यंत उद्बोधक, प्रेरणादायी असा होता. गांधीजींचा जीवनपटच डोळ्यासमोर आला. साथी रहाणी, उच्च विचारसरणी या लेखातून स्पष्ट होते. आजच्या धावपळीच्या व ताणतणावाचे जीवनात हा लेख प्रभावी वाटला. जीवन शैलीतील विविध पैलू उलगडलेत. सत्य, अहिंसा, सहिष्णूता समजून देण्याचा यशस्वी प्रयत्न. या अंकात मूल्यमापन व गुणदानाची माहिती सांगितली. धन्यवाद!

दीपावलीच्या सर्वांना शुभेच्छा!

श्री बधान एस. बी.
शासकीय माध्यमिक व उच्च माध्यमिक, आश्रमशाळा ननाशी, ता. दिंडोरी जि. नाशिक